

การแสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรอบรู้ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงสามารถ
และพระมหากษัตริย์ผู้ทรงบารมี

นอกจากพระราชดำริที่จะทรงสร้างภาพลักษณ์แห่งพระราชาอันอาจตาม
แนวความคิดเรื่องสัญญาประชาคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรง
นำความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นที่คุ้นเคยในสังคมไทยมาสนับสนุนฐานะพระ
มหากษัตริย์ของพระองค์ ความคิดนี้ได้แก่ความคิดว่าพระมหากษัตริย์ต้องทรงเป็นผู้ที่
ทรงมีความรอบรู้ ทรงมีความสามารถและทรงมีบารมี หากแต่พระองค์จะทรงมีพระบรม
ราชวินิจฉัยในพระองค์ถึงความหมายร่วมสมัยของคุณลักษณะดังกล่าว

เช่นเดียวกับความคิดเรื่องสัญญาประชาคมที่เป็นความคิดเกี่ยวกับพระ
มหากษัตริย์ทางพุทธศาสนาและเป็นหลักปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณ เช่น
พระเจ้าลิไททรงแสดงพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์¹ นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์
มีหลักฐานที่ชัดเจนว่าพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีได้ทรงนำความคิดว่ากษัตริย์ควร
เป็นผู้ที่ทรงมีบารมี ทรงมีความรอบรู้และทรงมีความสามารถมาใช้ได้แก่ หนังสือ
ไตรโลกวิญญกถาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าฯ ให้
แต่งขึ้นได้กล่าวถึงความคิดนี้ไว้ใน "เรื่องของประชาคมกษัตริย์ของโลก" ว่า กษัตริย์
คือสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธองค์ ซึ่งเสวยพระชาติเป็นบรมโพธิสัตว์² พระองค์ทรง

¹ ศิลปจารย์หลักที่ 6 อ่างจาก สายชล วรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนว
ความคิดทางการเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.
2325-2352)", หน้า 174-175.

² พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวิญญกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1,
หน้า 70.

...ประกอบด้วยศักดิ์คุณภาพมากยิ่งนัก บริบูรณ์ด้วยปัญญาปรีชาฉลาด อาจสามารถจะขมขื่นบุคคลผู้กระทำผิดแลยกย่องสรรเสริญบุคคลผู้กระทำชอบ ผู้งชนทั้งหลายจึงเข้าไปสู่สำนักพระบรมโพธิสัตว์เจ้า ก็พร้อมกันอารขนาพระบรมโพธิสัตว์นั้นให้ตั้งอยู่ในที่อิสรภาพเป็นใหญ่กว่าชนทั้งหลาย...³

พระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรีที่เสวยราชสมบัติก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจอันเกี่ยวเนื่องกับความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์นี้มากมาย เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงให้ความสำคัญกับพระราชกรณียกิจที่ "เป็นพระเกียรติยศและเป็นศรีสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง เป็นที่เจริญสุขแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ทั่วไปในพระราชอาณาเขต"⁴ เช่น การทำสงครามป้องกันพระราชอาณาจักรหรือขยายอิทธิพลไปยังดินแดนใกล้เคียง ซึ่งนโยบายนี้ดำเนินมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงทำสงครามกับญวนเพื่อช่วงชิงความเป็นใหญ่เหนือลาวและเขมร⁵

บรรพกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงพยายามเสริมสร้างพระบารมีตามแนวจารีตดั้งจะพบได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้หาช่างสำคัญคู่พระบารมี⁶ อันเป็นไปตามความเชื่อว่าพระจักรพรรดิทรงได้ครอบครองช้างแก้ว⁷ หรือกรณีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบทานบารมีครั้ง

³ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยถดา ฉบับที่ 2 เล่ม 1, หน้า 70.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์ขององค์การค้ำชูสุสภา, 2503), หน้า 92.

⁵ คุณ วิมล พงศ์พิพัฒน์, "เอกสารประกอบรายวิชา 116 202 ประวัติศาสตร์ไทยวิเคราะห์ 2" (ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า 27.

⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 89.

⁷ พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยถดา ฉบับที่ 2 เล่ม 2, หน้า 16.

สำคัญ ๆ หลายครั้ง เช่น พ.ศ. 2374 ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ 1,000 ชั่งกระทำ
สทศกมหาทานฉลองการปฏิสังขรณ์และฉลองพระอารามต่าง ๆ⁸

อย่างไรก็ตาม การที่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ภัยคุกคามจากชาติมหาอำนาจตะวันตกเป็นปัญหาเฉพาะหน้า และเป็นปัจจัยสำคัญที่
กำหนดให้สังคมไทยต้องการประมุขที่ทรงมีความรู้และทรงมีความสามารถเพื่อกำหนด
แนวนโยบายเพื่อเผชิญหน้ากับตะวันตกอย่างมีประสิทธิภาพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าหากพระองค์ทรงแสดงให้เห็นปรากฏว่าทรงมีคุณสมบัติ
สอดคล้องกับความจำเป็นดังกล่าวย่อมเป็นการยืนยันข้อหนึ่งว่าพระองค์ทรงมีความสามารถ
เหมาะสมที่จะเป็นประมุข

น่าจะเป็นไปได้ว่าความพยายามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในการพิสูจน์คุณสมบัติและความสามารถในการแก้ปัญหาอันสืบเนื่องจากชาติตะวันตก
มุ่งที่จะแสดงออกชนชั้นปกครองที่มีความรู้เกี่ยวกับตะวันตก ทั้งนี้เพราะผู้ที่สามารถ
เข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญของคุณสมบัติดังกล่าวจะต้องเป็นผู้บริหารในระดับสูง
และเป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในสถานการณ์ว่าไทยกำลังเผชิญกับการคุกคามจาก
ชาติที่มีแสนยานุภาพที่เหนือกว่าและมีวัฒนธรรมที่แตกต่างจากวัฒนธรรมจารีตของไทย

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงรอบรู้

ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาที่เกิดจากการติดต่อกับตะวันตกทำให้ชนชั้นนำ
ของไทยบางส่วนเริ่มสนใจศึกษาวิทยาการตะวันตก เช่น เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์
ทรงศึกษาวิชาช่างกล การทอเรือกลไฟและวิชาทหารสมัยใหม่ หรือหลวงสิทธิ์นายเวร
ศึกษาภาษาอังกฤษ⁹ ความสำคัญของการศึกษาวิทยาการตะวันตกมีมากขึ้นในรัชสมัย
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะชาติตะวันตกขยายอิทธิพลเข้ามา

⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 1, หน้า 120.

⁹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2325-2453 บ้านสังคม,
หน้า 218.

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากยิ่งขึ้น¹⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริว่าควรจะมีการปรับปรุงลักษณะของพระมหากษัตริย์ไทยให้สอดคล้องกับสถานการณ์ในขณะนั้น กล่าวคือ ความรอบรู้ของพระมหากษัตริย์ไทยมิใช่เพียงหมายถึงความแตกฉานในวิทยาการดั้งเดิมของไทยเท่านั้น หากแต่หมายถึงความจำเป็นที่องค์ทรงรอบรู้วิทยาการตะวันตกซึ่งเป็นความรู้ที่มีความสำคัญต่อความอยู่รอดของรัฐ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพื้นฐานการศึกษาทั้งวิทยาการของไทยและตะวันตก ทั้งยังทรงมีข้อได้เปรียบด้าน "เวลา" ในการเสริมสร้างพื้นฐานทางภูมิปัญญาตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอยู่ในฐานะที่สามารถแสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรอบรู้ในความหมายดังกล่าวข้างต้น กล่าวคือ ในฐานะเจ้าฟ้าพระราชกุมาร พระองค์ทรงได้รับการอบรมและศึกษาวิทยาการสำหรับเจ้านายชั้นสูงเป็นอย่างดี พระองค์ทรงเริ่มศึกษาการอ่านเขียนในสำนักของพระพุทโธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลกยาราม¹¹ ทรงศึกษาอักษรวิเชียรพระพุทโธวจนและวิชาคหิโลกอื่น ๆ ในสำนักของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส¹² และทรงศึกษาวิชาคหกรรมศาสตร์ อักษรศาสตร์ และยุทธพิชัยสงครามจากสมเด็จพระ

¹⁰ อังฤษเริ่มขยายอิทธิพลเข้าไปในพม่าตั้งแต่ พ.ศ. 2325 ดู คี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), หน้า 709-750 ส่วนฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงญวนตั้งแต่ พ.ศ. 2363 ดู คี.จี.อี. ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 2, หน้า 782-807.

¹¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทย ในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 7.

¹² นฤมล ชีรวัดน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 26.

พระพุทโธมาจารย์ (ขุน) และเจ้าพระยาศรีธรรมราช (บุญรอด)¹³ นอกจากนี้เมื่อทรงเจริญพระชันษาได้ทรงบังคับบัญชากรมมหาดเล็ก รวมทั้งทรงได้รับการอบรมราชศาสตร์จากสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วย¹⁴

ส่วนความรู้อื่นเนื่องในทางพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกผนวชเป็นสามเณรเมื่อพระชนม์ 14 พรรษาเพื่อทรงศึกษาศีลธรรม¹⁵ และเมื่อทรงมีพระชนม์ได้ 21 พรรษาได้ทรงผนวชเป็นภิกษุ โดยในชั้นแรกทรงศึกษาคำวินัยสาธุระตามแบบที่เจ้านายได้ทรงปฏิบัติมาก่อน¹⁶ ต่อมาภายหลังทรงสนพระทัยศึกษาคำคันถธุระด้วยมีพระราชประสงค์จะศึกษาพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง และได้ทรงศึกษาภาษาบาลีกับพระวิเชียรปรีชา (ภู) เจ้ากรมราชบัณฑิตจนทรงแปลพระปริยัติธรรมได้อย่างแตกฉาน¹⁷

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความรอบรู้ในวิทยาการของไทยเป็นอย่างดี พระองค์ทรงสามารถตรวจ สอบและชี้ข้อผิดพลาดทางวิชาการของคนรุ่นก่อนได้ เช่น ทรงมีพระราชกระแสว่าราชทินนาม "หลวงทุกขราษฎร์" ที่ใช้อยู่เป็นการตั้งชื่อที่ผิดเป็นอัปมงคลจึงทรงเปลี่ยนใหม่เป็น "หลวงบันเทาทูขราษฎร์" แทน¹⁸ หรือการที่ทรงเปลี่ยนชื่อพระขัติยวงษาภิบาลซึ่ง

¹³ สมเด็จพระเจ้า กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, ประติษฐานพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายและนิยายเรื่องตาม่องล่าย, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.สิทธิากร วรวรณ (ชนบุรี : โรงพิมพ์สหประชาพานิชย์, 2508), หน้า 19-20.

¹⁴ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 60.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69-70.

¹⁸ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศเรื่องนามหลวงบันเทาทูขราษฎร์", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 3, หน้า 72-73.

แปลว่า ผู้ไม่รักษาข้าวเปลือก เป็น พระขัญญาภิบาล เพื่อให้ได้ความหมายที่เป็นมงคลอันแปลว่า ผู้รักษาข้าวเปลือก เป็นกัน¹⁹

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยศึกษาวิทยาการสมัยใหม่อย่างมากด้วยทรงมีพระราชดำริว่าวิทยาการเหล่านี้เป็นสิ่งที่ทำให้ชาติตะวันตกเจริญก้าวหน้า²⁰ พระองค์ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหมอมรค์เลย์และหมอแคสเวล ทรงศึกษาวิชาดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ไวยากรณ์ ประวัติศาสตร์และการเมือง²¹ ยิ่งกว่านั้นยังได้ทรงหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ²² และหนังสืออื่น ๆ เช่นหนังสือของซังซันยู²³ ประวัติศาสตร์ยุโรป²⁴ หนังสือแปลเกี่ยวกับกำเนิดโลก

¹⁹กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องนามพระยาอิศรานุภาพและพระขัญญาภิบาล", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 29.

²⁰พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงมิสเทอร์และมิสซิสเอ็คคี่ แห่งนิวยอร์ก อยู่ในเทศเสตก", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 34.

²¹เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน และ สมเด็จพระยาตากำวกราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 99.

²²แอมบ्रोซ โลว์ มอฟเฟ็ต, แผ่นดินพระจอมเกล้า, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525), หน้า 29.

²³หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 83 หนังสือพิมพ์เรื่องกบฏในเมืองจีน.

²⁴พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาสนพระราชทานไปยังกรุงโปรตุเกส จ.ศ. 1229 (พ.ศ. 2410)", พระราชสาสนในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ ภาค 2, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงนิสัยสงคราม (อาบพร โสณกร) 2501 (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2501), หน้า 51.

และคัมภีร์ไบเบิล²⁵ ด้วยความรู้เหล่านี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแนวพระราชดำริที่ก้าวหน้า พระองค์ทรงสามารถอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เช่น ทรงปฏิเสธว่าดวงอาทิตย์สามารถดับกาลสิ่งต่าง ๆ ให้แก่มนุษยชาติ²⁶

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพื้นฐานความรู้ทาง วิทยาการของไทยและตะวันตกเป็นอย่างดี จึงทรงสามารถผสมผสานแนวความคิดแบบ เหตุผลนิยมของไทยที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น²⁷ กับของตะวันตกที่เผยแพร่ เข้ามาในเวลานั้น เหตุนี้ทำให้พระองค์ทรงมีความก้าวหน้าทางวิทยาการอยู่ในระดับ แนวหน้าผู้หนึ่งของสมัยนั้น ทั้งนี้จะเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงอธิบายสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงเชิงประจักษ์และเป็นเหตุเป็นผล เช่นในหนังสือพรหมจริยกา ทรงมีพระบรมราชินยาดังองค์ประกอบของร่างกาย มนุษย์ด้วยหลักชีววิทยา ความตอนหนึ่งกล่าวถึงอวัยวะภายในว่า

... วักกัง ม้ามคือก้อนเนื้อ มีสีแสดสองก้อน มีริ้วอันเคียวกัน เหมือนกับผลมะม่วง สองผล มีริ้วอันเคียวกัน ปุกเนื้อหัวใจอยู่ หะหะยัง เนื้อหัวใจมีสีแสดสี่ฐาน เหมือนกะคอกบัวตูมตั้งอยู่ท่ามกลางอก ยากะนัง ตับคือแผ่นเนื้อสองแผ่นมี

²⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่ธรรมคดี เลขที่ 4 ฐ 107 มัคที่ 75 เรื่องโลก แปลจากอเมริกัน เลม 2.

²⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คำแปลมนุษยธรรม 4 ประการ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสิน ชินสิน, 2478 (พระนคร : โรงพิมพ์เชียงใหม่, 2478), หน้า 12-13.

²⁷ คุรายละเอียกเรื่องความเปลี่ยนแปลงทางความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลของ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ จาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ (กรุงเทพฯ มหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 375-418.

ตั้งอยู่ท่ามกลางอกข้างขวา ก็โลมะกั๊ง พังมีคมีวรรณอันขาว ก็คหนึ่งมาหุ้มเนื้อ
อยู่บาง หุ้มมาแลหัวใจอยู่บาง...²⁸

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถพัฒนาวิชา
ความรู้ได้ดีกว่าที่เป็นมาในอดีต ตัวอย่างที่ชัดเจนคือการศึกษาประวัติศาสตร์ พระองค์
ทรงแสวงหาข้อเท็จจริงด้วยการตั้งคำถามอย่างเป็นระบบระเบียบ²⁹ เช่นทรงหาที่มา
ของพระสาयสน์จากการตั้งคำถามว่า สร้างที่ไหน สร้างเมื่อไร และสร้างทำไม³⁰
หรือทรงพิสูจน์ว่าพระปฐมเจดีย์สร้างมาแต่ครั้งโบราณโดยอาศัยหลักฐานจากลวดลาย
บนเจดีย์และตัวอักษรที่จารึกติดกับพระพุทธรูปที่ขุดพบในบริเวณนั้น³¹

ความก้าวหน้าดังกล่าวประกอบกับการค้นพบโบราณสถานโบราณวัตถุสำคัญ ๆ
เช่นศิลาจารึก ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถสืบค้นหา
ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยสมัยก่อนอยุธยาได้ชัดเจนขึ้น ตัวอย่างเช่นพระองค์
ทรงค้นคว้าและทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าพระเจ้าอู่ทองทรงมีสายสัมพันธ์ทางการ

²⁸พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พรหมจริยภควา หม่อมมมงคล
ทองแถม ณ กรุงเทพ หม่อมราชวงศ์นันทา หม่อมราชวงศ์คำเนิน ทองแถม ณ กรุงเทพ
พิมพ์แจกในการศพเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่พระบริรักษ์ชนสิทธิ์ (ขึ้น ภมรสุต) ณ วัดสระเกศ
ปิจอ พ.ศ. 2465 (ม.ป.ป. : ม.ป.ท.), หน้า 10.

²⁹ดูรายละเอียดจาก พงศ์ชิตา เกษมสิน, "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย :
ศึกษาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", วารสารอักษรศาสตร์
17 (มกราคม 2518) : 113.

³⁰พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำนานพระสาयสน์วัดสระปฐม
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนากร, 2470), หน้า 3.

³¹หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 142
เรื่องคาถาทำบุญฉลองยุค.

สมรสกับเจ้าผู้ครองทางเหนือแถบเชียงราย เชียงใหม่ และกำแพงเพชร³²

ด้วยพื้นฐานทางการศึกษาทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถแสดงพระองค์ว่าทรงเป็นผู้มีความรู้อย่างกว้างขวาง พระองค์ทรงกล่าวถึงการศึกษาของพระองค์ว่า

... เติมในหลวงได้เรียนหนังสือไทย เรียนอย่างนักปราชญ์ทีเดียว ไม่ให้เรียน หุมิน ๆ โฉมเหมือนคนทั้งปวงตั้งแต่อายุ 4 ขวบลงมา แล้วก็ไปเรียนเขียน อานูในหนังสือขอม แล้วอ่านหนังสือลาวสืบมาอีกจนชุนอายุเจริญวัยไค 11 ปี ไคอ่านหนังสือไทยที่แต่งแปลมาจากบาที่และปะปนควยคำมคช คำสันสกฤตมาก... ทอเมื่ออายุไค 42 แล้วจึงไคมาเรียนภาษาอังกฤษแถมอแคสแวน...³³

และทรง "เป็นผู้ฉลาดในภาษาของชนต่างประเทศ"³⁴

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสามารถอ้างพระองค์ว่า ทรงเป็น "ตรีปฎิภาพีโกศล" คือผู้ฉลาดในพระไตรปิฎก³⁵ และยังทรงเป็น "สุกพุทธ บุคคล"³⁶ ผู้มีความรู้เหนือสิ่งซึ่งมีฐานะเป็นครูของคนในสังคม พระองค์ทรงแสดง

³² Phrabathsomdejpra Chomkloachaouhua, "Brief Notices of the History of Siam", from Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam vol. II, p. 341.

³³ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 452 เรื่องพระนามพระเจ้าลูกเขมมีอักษรอังกฤษแลเรื่องการศึกษาของ พระจอมเกล้า.

³⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี... ว่าควยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 25.

³⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่ประวัติ เลขที่ 282 ฐู่ 121 มัคที่ 16 คำแปลพระนามของรัชกาลที่ 4.

³⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี... ว่าควยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 32.

ความรู้ทางพุทธศาสนาโดยทรงวินิจฉัยข้อถกเถียงทางพุทธศาสนาที่บุคคลบางพวก
เห็นว่า การฆ่ามนุษย์เท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นบาป หากฆ่าสัตว์อื่นไม่ถือว่าเป็นบาป
ส่วนอีกพวกหนึ่งเชื่อว่าการทำลายสิ่งมีชีวิตทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์และพืชเป็น
บาปทั้งสิ้น ในกรณีนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัย
ว่าการฆ่าสัตว์ถือว่าเป็นบาป แต่จะบาปมากน้อยเป็นไปตามคุณค่าของสัตว์นั้น ๆ³⁷

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความรอบรู้ทาง
คานพระวินัยด้วยการทรงชี้ให้เห็นว่าการปฏิบัติตนของสงฆ์บางรูปนั้นไม่ถูกต้องด้วย
พระวินัย เช่น เมื่อพระวรวงศ์เธอเจ้าจอมอินทรมุณีแห่งวัดจักรวรรดิราชาวาส เข้าไปถวายพระธรรม
เทศนา ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระอัครมเหสีที่เข้ามาด้วยสวดคัมภีร์ก่อนที่พระ
วรวงศ์เธอเจ้าจอมอินทรมุณีจะถวายอภิเษกเสรีจันเป็นการนิคฺวินัย³⁸ พระองค์ยังทรงสามารถชี้ให้เห็น
เห็นว่าความรู้ของสงฆ์ในขณะนั้นค่อยลงกว่าแต่ก่อน เช่น คำนวณอักษรมาศศลาดเคลื่อน³⁹
หรือการใช้อักษรวิเศษ คังกรณที่พระเทพโมลีเทศน์ถวายโดยเรียกพระชามรงค์ว่า
แหวนซึ่งนิคฺราชาศัพท์⁴⁰

ยิ่งกว่านั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษา
วิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นความรู้ใหม่ที่ตอบสนองความต้องการของสังคมเป็นเครื่องบันทึก

³⁷ กรมศิลปากร, "ประกาศมหาสงกรานต์ปีมะโรงสมฤทธิศก", ประชุม
ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 94.

³⁸ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "เรื่องให้ซ่อมพระที่จะเข้าไปสวดพีในเวลา
ถวายเทศนา", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 2, หน้า 46.

³⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชาบายอักษรมาศ
อักษวาร และปักขคณาวารวิธีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, มูลนิธิมหามกุฏ
ราชวิทยาลัยพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาปริวรรตเวชชการ
(ม.ป.ท. : 2511), หน้า 8.

⁴⁰ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช
เลขที่ 23 พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 4.

ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้มีความรู้เหมาะสมกับสภาพสังคมมากกว่าสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ำประเด็นนี้ด้วยการทรงมีพระบรมราชโองการว่า ในขณะที่สงฆ์ยังคงอธิบายการเกิดสุริยุปราคาและจันทรุปราคาด้วยความเชื่อเดิมว่าราหูอมจันทร์ ส่วนพระองค์ทรงตระหนักดีว่าสิ่งที่ปรากฏการณ์ธรรมชาติอันเป็นไปตามหลักวิทยาศาสตร์ คำนึง

... ก็ที่แท้พระสงฆ์ราชาคณะที่เป็นประธานในศาสนาฯ ยังมุงายไม่รู้แผนฟ้าแผ่นดินของใครๆ ทุกกัน พระอาทิตย์กับพระจันทร์เล็กกว่ากันนิดหน่อย แลอื่น ๆ ก็ในพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนก็ทรงเชื่ออย่างนั้น ฤาไม้อย่างนั้นไม่ทราบ แท้ก็เห็นทานหายสุริยจันทร์ถูกคองแน่นอน...⁴¹

พื้นฐานความรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เพียงแต่ช่วยให้พระองค์ทรงแสดงว่าทรงมีความรู้ดีกว่าสงฆ์ไทย ยังช่วยให้ทรงมีฐานะทางความรู้ไม่ด้อยกว่ามิชชันนารีซึ่งเป็นผู้นำเอาวิทยาการสมัยใหม่มาเผยแพร่ ในบางครั้งก็ทรงมีความรู้ที่ถูกต้องกว่าเช่น ทรงตรวจพบว่าความของหมอบริคเลย์ที่กล่าวว่าวันวิสาขบูชาเป็นวันที่อยู่ในเดือนเมษายน เป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเพราะการกำหนดวันวิสาขบูชาเป็นการกำหนดวันทางจันทร์คติซึ่งไม่ตรงกับวันทางสุริยคติซึ่งชาวตะวันตกใช้อยู่⁴²

น่าสังเกตว่าแม้ความรู้ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พัฒนาขึ้นมาท่ามกลางการเติบโตของความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล ทั้งของไทยและตะวันตก แต่ขณะเดียวกันพระองค์ทรงเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยที่ยังมีแนวความคิดดั้งเดิมอยู่มาก คำนึงแนวพระราชดำริของพระองค์จึงประกอบด้วยแนวเหตุผลนิยมและความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ เหตุนี้พระองค์จึงทรงสามารถเข้าพระทัยและปรับพระองค์ให้

⁴¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชโองการคัดค้านข้อความบางเรื่องในพระคัมภีร์ไบเบิล", พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2528, หน้า 83.

⁴² กรมศิลปากร, "ประกาศมหาสงกรานต์ ปีระกาตรีศก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 196-197.

ให้เข้ากับสถานการณ์และแนวความคิดของคนแต่ละกลุ่มที่มีโลกทัศน์ที่ต่างกันไป เช่น ใน พ.ศ. 2399 เกิดเหตุการณ์ที่มีแสงสว่างออกมาจากองค์พระปฐมเจดีย์ แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตระหนักว่าชาวไทยทั่วไปรวมทั้งพระองค์เองมีความเชื่อว่าเหตุการณ์นี้เกิดจากปาฏิหาริย์ของพระปฐมเจดีย์ แต่พระองค์ทรงมีพระบรมราชโองการว่า แสงสว่างเกิดจากแสงของฟอสฟอรัสที่เกาะอยู่ตามอิฐและปูนที่องค์เจดีย์ ทั้งนี้เพื่อจะมีให้ผู้ที่ไม่นับถือพุทธศาสนาคุณศาสนาใด⁴³

ดังนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรู้ทั้งวิทยาการของไทยและของตะวันตกไม่เพียงแต่จะช่วยสนับสนุนให้พระองค์ทรงได้รับการยอมรับว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความรอบรู้เท่านั้น หากแต่ยังช่วยยืนยันว่าพระองค์ทรงเหมาะสมที่จะเป็นประมุขผู้ที่จะกำหนดมาตรฐานทางความคิดและการปฏิบัติให้กับสังคมไทยที่กำลังต้องการการปรับตัวเพื่อเผชิญหน้ากับตะวันตก

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงสามารถ

การแก้ไขวิกฤตการณ์ในทางใดทางหนึ่งนับเป็นเงื่อนไขสำคัญที่สนับสนุนให้พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำของสังคมได้แสดงพระปรีชาสามารถของพระองค์ได้อย่างชัดเจน รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาของไทยและชาติต่าง ๆ ในเอเชียต้องเผชิญกับภัยจากการแสวงหาอาณานิคมจากชาติจักรวรรดินิยมตะวันตกอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ด้วยเหตุที่ชาติตะวันตกมีทั้งความเหนือกว่าทางแสนยานุภาพและมีวัฒนธรรมที่ต่างจากวัฒนธรรมจารีตของไทย ทำให้ไทยต้องใช้การแก้ปัญหาที่ต่างจากที่เคยใช้ดำเนินความสัมพันธ์กับชาติใกล้เคียงที่ร่วมอยู่ในอารยธรรมจารีต เช่น พม่า ญวน ลาว เขมร เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยที่จะทรงปรับปรุงราชอาณาจักรและสังคมไทยให้มีความทันสมัยแบบตะวันตกในระดับหนึ่ง ขณะเดียวกันก็ทรงพยายามรักษาความเป็นไทยเพื่อสร้างความสมดุลระหว่างการเป็น

⁴³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 479-480.

รัฐสมัยใหม่กับการ เป็นรัฐจารีต จากพระราชกรณียกิจเหล่านี้ทำให้การแสดงพระองค์ เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี ลักษณะพิเศษที่ต่างจากของพระมหากษัตริย์ในอดีต

ก. การปรับรัฐให้ทันสมัยแบบตะวันตก

การคุกคามจากชาติตะวันตกประกอบกับการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิทยาการตะวันตกทำให้พระองค์ทรงตระหนักถึงความเหนือกว่าของชาติตะวันตกโดยเฉพาะด้านวิทยาการและแสนยานุภาพ⁴⁴ ในพระราชดำริเมื่อเทียบไทยกับตะวันตกแล้วไทยมีลักษณะที่เป็น เมือง "Half Civilized and Half Babarian"⁴⁵ ดังนั้นในสถานการณ์ที่ต้องเผชิญหน้ากับตะวันตกพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าไทยจำต้องเรียนรู้จากตะวันตกและนำเอาความรู้นั้นมาปรับปรุงบ้านเมืองให้เจริญเป็นชาติ "สิวิลายเซตและเอนไลต์เรตนาแดน" เช่นเดียวกับตะวันตก⁴⁶ ดังนั้นจึงได้ให้มีการศึกษาวัฒนธรรมและลักษณะของรัฐแบบตะวันตกเพื่อนำมากำหนดลักษณะของรัฐไทยให้เข้ากับสถานการณ์ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งคนไปสอบถามหมอบรัดเลย์เรื่องลักษณะกฎหมายแบบตะวันตก⁴⁷

⁴⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยการประพาศต่อฝรั่งเศษ อังกฤษ และอเมริกา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 143 และ อมร โสภณวิเศษรุ่งศรี และ เอกวิทย์ ฃ ถलग (ผู้แปล), การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, หน้า 78-79.

⁴⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อุดหมายเทศร์ชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 เรื่องความเล้าลือ 3 ประการ.

⁴⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อุดหมายเทศร์ชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 357 พระบรมราชโองการเรื่องให้ถามหมอบรัดเลย์ว่าธรรมเนียมอเมริกาที่เรียกว่าสิวิลายเซต ฯลฯ.

* Civilized and Enlightened Nation.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน.

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงหนังสือจากตะวันตกจำนวนมากทำให้พระองค์ได้ทรงทราบถึงลักษณะรัฐแบบตะวันตก เช่น จากหนังสือจกหมายเหตุและหนังสือเรื่องโลกไคร้ระบุว่า ในโลกนี้มีรัฐอยู่มากมายตั้งอยู่ในทวีปต่าง ๆ⁴⁸ รัฐทุกรัฐต้องมีอาณาเขตและจำนวนประชากรที่แน่นอนระบุเป็นตัวเลขได้ เช่น หนังสือจกหมายเหตุกล่าวว่ไทยเป็น 1 ใน 17 รัฐใหญ่ในทวีปเอเชีย⁴⁹ มีพื้นที่ 186,000 ตารางไมล์ มีประชากร 600,000 คน⁵⁰

ความรู้เหล่านี้มีอิทธิพลต่อลักษณะรัฐในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้มีความแตกต่างจากลักษณะของรัฐจากคำอธิบายของพุทธศาสนา รัฐในพระราชดำริของพระองค์เป็นรัฐที่อยู่ในโลกแห่งความเป็นจริงมากขึ้น มีสภาพภูมิประเทศและภูมิศาสตร์ที่เป็นจริงตามธรรมชาติ ตัวอย่างคือ บทพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีว่าถวายพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เพื่อพระราชทานแก่องค์⁵¹ ได้บรรยายลักษณะของกรุงเทพฯ โดยไม่ใช้วิธีการบรรยายเมืองตามกรอบงานเขียนทางพุทธศาสนา ดังความตอนหนึ่งว่า

...พระราชธานีชื่อรัตนโกสินทร์มหินทราโยชานีเป็นเมืองสมบุรณ์คี่แลกว้างขวาง
เป็นเมืองอันหมู่ชาติก็ให้แตกพ่ายไป... เป็นเมืองอันคั่งมั่นคี่แลมั่งคั่งบริบูรณ์ไป
ควยผาแลอาภรณ์... เป็นสวนที่รื่นรมย์ใจมีชื่อวบางกอกนี้ เป็นที่มีในที่ไมไกล

⁴⁸ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่ธรรมคดี เลขที่ 4 คู่ 107 มัคที่ 75
พระราชนิพนธ์เรื่องโลกแปลจากอเมริกันเล่ม 2 และ หนังสือจกหมายเหตุ เล่มที่ 2
วันที่ 24 กันยายน จ.ศ. 1228.

⁴⁹ หนังสือจกหมายเหตุ เล่ม 2, วันที่ 24 กันยายน จ.ศ. 1228
ค.ศ. 1868.

⁵⁰ หนังสือจกหมายเหตุ เล่ม 2, วันที่ 7 พฤศจิกายน จ.ศ. 1228
ค.ศ. 1868.

⁵¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี
ว่าถวายพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 85.

แต่ทะเล เป็นที่มีต้นไม้แลผลไม้มั่งพร้อมคี่แล้ว เป็นที่ประชุมค้ำยกำโรงามของพวกพอคคตางประเทศทั้งหลาย เป็นพระราชธานีอันประคั้มแลค้วค้วอภรณ์ทั้งปวงจำแนกคี่แลค้วเทีย⁵²

นอกจากนี้การปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยคงได้รับอิทธิพลจากความคิดเห็นของชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่ในพระราชอาณาจักรขณะนั้นด้วย ผู้ที่มีบทบาทเด่นคือหมอบริคเลย์ซึ่งได้เขียนบทความกระตุ้นให้มีการปรับปรุงบ้านเมืองลงในหนังสือบางกอกกาเลนเคอร์และบางกอกกรีคเคอร์หลายครั้ง เช่น การเขียนบทความแนะนำลักษณะของ "เมืองศิริไลซ์" ว่า

...ถ้ากรุงเทพฯ อันหนุ่มปรารถนาจะได้ชื่อเสียงในประเทศสว่างแลมีกำลังมากจำเป็นตองเอาใจใส่การที่จะทำทางหลวงบนบกให้คี่ขึ้น เมืองไหน ๆ มีทางหลวงบนบกน้อย เมืองนั้นม่สำคัญพยานว่าเมืองนั้นอยู่ทีม่กเป็นเมืองป่าถ้ามีทางหลวงมากผู้ที่ขี่มาคี่เร็วคี่ไค เมืองนั้นก็อยู่ในสว่างจริง สว่างนั้นอังกฤษเรียกวาสิริไลเซคเนซล...⁵³

จะพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสนับสนุนการปรับปรุงบ้านเมืองให้มีลักษณะที่สอดคล้องกับข้อคิดเห็นของชาวตะวันตก เช่น ทรงสนับสนุนให้เจ้านายก่อสร้างที่ประทับเป็นตึกหลังคามุงกระเบื้อง⁵⁴ โปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนเจริญกรุงสำหรับชาวต่างประเทศขี่ม้าพักผ่อนออกกำลังกาย⁵⁵ และทรงสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์

⁵²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีว่าค้ำยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 1-3.

⁵³หนังสือจดหมายเหตุ เล่ม 2, วันที่ 22 ธันวาคม จ.ศ. 1288 ค.ศ. 1827.

⁵⁴หอพระสมุดวชิรญาณ, หม้จคคหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 46 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์.

⁵⁵ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 2352-2453 ค้ำนสังคค, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บูรพาสานส์, ม.ป.ป.), หน้า 262-263.

เป็นอาคารแบบยุโรปที่เก็บเครื่องราชบรรณาการที่ทรงได้รับจากตะวันตก⁵⁶

อย่างไรก็ตาม การปรับปรุงบ้านเมืองต้องคำนึงถึงหลักการหลายประการที่สำคัญคือการทำให้ไทยมีความเจริญทัดเทียมและเป็นที่ยอมรับของตะวันตก ขณะเดียวกันก็ต้องรักษาลักษณะที่เป็นไทยเอาไว้ด้วย ดังนั้นพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปรับปรุงประเทศให้พร้อมที่จะเผชิญหน้ากับการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกคือการกำหนดระดับของการรับความเจริญแบบตะวันตกมิให้ความเปลี่ยนแปลงนั้นรวดเร็วหรือรุนแรงเกินกว่าที่สังคมไทยจะรับได้ ขณะเดียวกันก็ต้องรักษาเอกลักษณ์ดั้งเดิมของไทยไว้เพื่อให้เกิดความสมดุลย์ในสังคมที่กำลังปรับเปลี่ยนตัวเองในขณะนั้น เกณฑ์ที่พระองค์ทรงใช้กำหนดการปรับตัวคือความเหมาะสมของความเจริญแบบตะวันตกที่รับมาใช้กับสังคมไทยและกำลังเงินแผ่นดิน

สำหรับเกณฑ์ประการแรกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าในการปรับปรุงบ้านเมือง

...ถึงเป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะมีสติปัญญาเห็นการที่ชอบที่ผิดแล้ว จะคิดอ่านผินผัว คัดแปลงให้คนทั้งปวงเห็นเขาคตามอย่างธรรมเนียมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นการดีเคยใช้ในบ้านเมืองไกล ๆ นั้นให้เรียบรอยในวันหนึ่งสองวันจนปีหนึ่งสองปีก็จะไคควายมากนัก เพราะชาวบ้านชาวเมืองทั้งปวงเป็นคนปะปนหลายเพศหลายภาษา ถิ่นศาสนาแปลกจารีตต่าง ๆ กัน ใจตัวหนังสือต่างกัน อ่านกันไคตามแต่พวก ๆ หนังสืออย่างหนึ่งในภาษาหนึ่งอ่านให้เข้าใจตลอดกันไปก็มิไค คนที่รู้อ่านรู้ไคหนังสือไคนั้นก็มึนน้อยกว่าคนที่มิรู้อ่านหนังสือเลยหลายเท่า...⁵⁷

เหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริว่าราษฎรส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ความเคยชินกับวัฒนธรรมตะวันตกและมิไคทรงนำเอาแบบอย่างมา

⁵⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์มาลา, ตำนานเรื่องสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง, พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญาโปรดให้พิมพ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2461), หน้า 15.

⁵⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นกำกับสุพรรณบัตรซึ่งมองซิเออมองตึงวีราชทูตฝรั่งเศสเชิญไปถวายพระเจ้าันโปเลียนที่ 3 ปีมะโรง พ.ศ. 2399", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 605.

ประการของตะวันตกมาใช้ เช่น การห้ามไม่ให้ขุนนางค้าขายนั้น พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าขุนนางไทยจำเป็นต้องทำการค้าหารายได้เพิ่มเติมเพราะมีบุตรภรรยา⁵⁸ นอกจากนั้นความเจริญแบบตะวันตกบางอย่างแม้ว่าจะเป็นประโยชน์แต่ไม่อาจจะนำมาใช้ได้ผลในเวลานั้นจึงต้องระงับไว้ก่อน คือ การค้าเสรี (free trade) และการเลือกใช้แรงงานอิสระแทนการใช้แรงงานจากระบบไพร่

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงนำเอาระบบเศรษฐกิจแบบการค้าเสรีมาใช้เมื่อแรกเสวยราชสมบัติเพราะทรงมีพระราชดำริว่าถ้าใช้ระบบการค้าเสรีแล้วไทยต้องยกเลิกการเก็บภาษีปากเรืออันจะทำให้รัฐขาดรายได้และอาจจะต้องหันไปเก็บภาษีจากราษฎรมาเป็นรายได้ทดแทน ซึ่งเป็นการผลัดภาระให้แก่ราษฎร⁵⁹ ส่วนการยกเลิกการใช้แรงงานจากระบบไพร่แล้วหันมาใช้แรงงานจ้างแทนนั้นพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าราษฎรที่เป็นไพร่คุ้นเคยกับการพึ่งพิงการอุปถัมภ์จากมูลนาย ส่วนมูลนายเองก็ไม่มีเงินเพียงพอที่จะนำมาจ้างคนมาทำงานได้⁶⁰ หรือแม้แต่ในระบอบรัฐเองก็ยังคงขาดเงินแผ่นดินที่จะนำมาใช้ในการจ้างแรงงาน⁶¹

เกณฑ์ประการที่สองคือ การคำนึงถึงกำลังเงินแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า "สิ่งอื่นที่จะเป็นเครื่องจะต้องมีให้รักษามันเมืองในเร็ว ๆ อยาจะให้มันก็ยังมีขึ้นได้เป็นหลายสิ่งหลายอัน นั้นเป็น

⁵⁸ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุศักราชที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 เรื่องความเล่าลือ 3 ประการ และ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุศักราชที่ 4 จ.ศ. 1219 ประกาศเรื่องตามเสด็จบ้านอ่างศิลา.

⁵⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุศักราชที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 เรื่องความเล่าลือ 3 ประการ.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁶¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุศักราชที่ 4 จ.ศ. 1219 เลขที่ 98 หนังสือเรื่องเชิญกระแสดพระราชมาริปรึกษาราชการผู้ใหญ่เรื่องไพร่หลวง.

ที่ให้เห็นว่ามีไม้ใครก่อกองทำขึ้นไม่ได้"⁶² การปรับปรุงประเทศจะต้องทำตามลำดับความจำเป็นเช่น ทรงเริ่มปรับปรุงกองทหารของไทยให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นเพื่อป้องกันตนเองในยามที่เผชิญหน้ากับตะวันตกนับตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ส่วนการรถไฟและการโทรเลขที่มีผู้เสนอให้ดำเนินการนั้น แม้จะทรงมีพระราชดำริว่ากิจการทั้งสองมีความจำเป็นต่อการพัฒนาบ้านเมืองแต่ต้องทรงระงับไว้จนปลายรัชกาลเพราะกิจการทั้ง 2 ประเภทต้องใช้เงินแผ่นดินจำนวนมาก อีกประการหนึ่งสังคมไทยในขณะนั้นยังไม่มีความจำเป็นเร่งด่วนที่จะใช้บริการทางรถไฟและโทรเลข เพราะการคมนาคมทางน้ำยังคงสามารถให้บริการค้ำขนส่งและสื่อสารอย่างเพียงพอ⁶³ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นปัญหาในการดูแลรักษาถังที่ทรงมีพระราชดำริว่าอาจจะมิได้มีผู้มาขโมยเหล็กที่ทำทางรถไฟและขโมยทองแดงที่ทำสายโทรเลขไปขาย⁶⁴

เมื่อพิจารณาความเหมาะสมและความเป็นไปได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกำหนดการปรับตัวของรัฐไทยให้ทันสมัยแบบตะวันตก คือเป็นรัฐที่มีเอกราช มีการจัดตั้งกองทหารที่ฝึกแบบตะวันตก มีพรมแดนที่แน่นอน มีการใช้ค้ำวบทกฎหมายแบบตะวันตก และมีการปรับขนบธรรมเนียมจารีตบางประการให้ทันสมัยยิ่งขึ้น

1. การแสดงถึงความเป็นชาติที่มีเอกราช

ค้ำวยการทรงตระหนักถึงสถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงว่าไทยเป็นอารยประเทศที่มีเอกราช ค้ำวยการทูตและคำอธิบายทางประวัติศาสตร์ เหตุนี้พระองค์จึงทรงจัดส่งคณะทูตไป

⁶² หอพระสมุควชิรญาณ, หมุ่จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1229 เลขที่ 15 จดหมายถึงขุนศรีสยามกิจเรื่องต่างประเทศเล่าสื่อสารสามประการ.

⁶³ หอพระสมุควชิรญาณ, หมุ่จดหมายเทศุ์รัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 22 เรื่องสร้างถนนสายเจริญกรุงและสร้างทะเลแถบ.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน.

เจริญพระราชไมตรีกับชาติตะวันตกหลายชาติ เช่น อังกฤษ สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส เป็นต้น โดยทรงมุ่งหวังว่าความสัมพันธ์ทางการทูตนี้เป็นการ เชิดชูเกียรติยศของไทย ให้ทัดเทียมกับชาติตะวันตก⁶⁵

พระปรีชาสามารถทางประวัติศาสตร์ เป็นประโยชน์อย่างมากต่อพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสร้างความยอมรับจากตะวันตก พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ประวัติศาสตร์ไทยฉบับภาษาอังกฤษครอบคลุมตั้งแต่สมัยก่อนอยุธยาถึงสมัยกรุงธนบุรี และพระราชทานแก่เซอร์ จอห์น เบาวริง⁶⁶ พระราชนิพนธ์เล่มนี้ นอกจากจะแสดงให้เห็นว่าไทยเป็นชาติที่มีความเป็นมาที่ยาวนานแล้ว ยังแสดงว่าไทยได้เคยให้ความสำคัญกับการรับความเจริญแบบตะวันตกมาใช้แล้ว ความข้อนี้จะเห็นได้ว่าพงศาวดารนี้ให้ความสำคัญกับการบรรยายถึงการที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงรับวิทยาการของตะวันตกบางประการมาใช้มากกว่าการ กู้เอกราชของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช⁶⁷ ทั้งยังยกย่องว่าด้วยพระราชกรณียกิจดังกล่าวทำให้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเป็น "the most distinguished of all Siamese

⁶⁵ พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เรื่องแห่งพระราชสาส์นครั้งทูตไทยไปเมืองจีนแต่โบราณ", ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 และนิพนธ์ของพระอมรรวิกรักษิต (เกิด) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2516), หน้า 42 และ พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังพระเจ้ากรุงเดนมาร์ค พ.ศ. 2402", พระราชสาส์นในพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไปยังประเทศต่าง ๆ ภาค 2, หน้า 86.

⁶⁶ Phrabathsomdejpra Chomklachaouhua, "Brief Notices of the History of Siam", from Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam vol. II, p. 341-363.

⁶⁷ พงศ์ฉิคา เกษมสิน, "ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย : ศึกษาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", วารสารอักษรศาสตร์ 17 : 1 (มกราคม 2528) : 104.

rulers, before and since"⁶⁸ จนไม่อาจดำรงฐานะของชาติมหาอำนาจได้อีกต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับนโยบายของไทยใหม่โดยผลจากการดำเนินการทูตแบบโบราณที่แสดงว่าไทยเป็นรัฐบรรณาการของจีน พระองค์ทรงให้เหตุผลว่าเมื่อทรงตรวจสอบหลักฐานแล้วทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าไทยถูกหลอก เพราะไม่เข้าใจภาษาจีน ประกอบกับทรงตระหนักดีว่าขณะนั้นจีนไม่ใช่ประเทศที่ยิ่งใหญ่ที่จะปกป้องหรือทำอันตรายไทยได้จึง "ทรงกลับพระทัยหาได้ส่งบรรณาการแก่กรุงปักกิ่งอีกไม่"⁶⁹ ยิ่งกว่านั้นยังได้ทรงประกาศห้ามไม่ให้ส่งมิใช่คำว่า "พระเจ้าประเทศราช" เป็นคำแทนพระองค์ในการเทศน์และในการเขียนหนังสือต่าง ๆ ด้วย ทรงมีพระราชดำริว่า คำ ๆ นี้เป็นคำที่ใช้เรียกแทนพระเจ้าแผ่นดินแห่งเมืองประเทศราชเช่น ลาว และ เขมร หากนำมาใช้เป็นคำเรียกแทนพระองค์เป็นการลดพระเกียรติยศ⁷⁰ อีกประการหนึ่งยังอาจจะทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่าไทยเป็นเมืองขึ้นของจีน จึงทรงประกาศว่า "พระเจ้าประเทศราชคำนี้ คำนักเลวนัก...จะถือว่าเจ้าแผ่นดินไทยขึ้นเมืองจีนถ้าจริงว่าพระเจ้าประเทศราช เคี้ยวนี้ไม่ได้ขึ้นจีนแล้ว เมืองจีนก็ทำอะไรไม่ได้"⁷¹ ไทยจึงไม่มีความผูกพันในทางที่เป็นเมืองขึ้นของรัฐใด และมีอิสรภาพทางการเมืองอย่างเต็มที่

2. การจัดตั้งกองทหารฝึกแบบตะวันตก

การปรากฏตัวของชาติตะวันตกเข้ารุกรานเอเชียด้วยความเหนือกว่าทางแสนยานุภาพเช่น จีน พม่า มลายูและญวน ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่า

⁶⁸

Phrabathsomdejpra Chomkloachaouhua, "Brief Notices of the History of Siam", p. 345.

⁶⁹

กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 184.

⁷⁰

หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุราชการที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 86 ห้ามใช้คำว่าประเทศราชในเทศนา.

⁷¹

เรื่องเดียวกัน.

...เนื่องธรรมเนียมมณูญ์ทุกวันนี้ในเมืองโคป็นใหญ่่น้อย กระสุนดินค้ำรวรวม มีอยู่มากเป็นกำลังใหญ่แล้ว เมืองนั้นเป่นเมืองหลวงมีอำนาจแฉ่ทั่วทิศไกลไป รอยโยชนสองรอยโยชน จนถึงนานาประเทศที่ไกล เคียงซึ่งมีกำลังน้อยก็ควย มาขออนนอมเสี่ยสวยเสี่ยบรรณาการให้...⁷²

เหตุที่พระองค์ทรงเห็นความจำเป็นที่จะปรับปรุงกองทหารของไทยให้ทันสมัยจึงได้ ทรงจ้างร้อยเอกอิมเป⁷³ มาตีกระเปียบทหารบกจากกรมอาสาลาวและเขมรโดย จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่มีการ ควบคุมแบบฝรั่ง ใช้คำบอกทหารและชื่อตำแหน่ง แบบอังกฤษ โปรคเกล้าฯ ให้โอนทหารฉวนซึ่งพระบาทสมเด็จพะพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงควบคุมก่อนขึ้นครองราชสมบัติมาเป็นทหารวังหน้า และจัดตั้งกองทหาร เรือจากกองทหารมอญโดยมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้ควบคุม นอกจากนี้ได้ทรง นำเอาทหาร กองอาสาฉวนที่นับถือพุทธศาสนามาฝึกหัดเป็นทหารปืนใหญ่ กองทหาร ฝึกแบบใหม่มีบทบาทในการร่วมเป็นส่วนหนึ่งของกองทัพไทยที่ยกไปตีเชียงตุงใน พ.ศ. 2395 ด้วย⁷⁴

3. พรหมแดน

การที่ไทยถูกกระหนาบด้วยอาณาดินของตะวันตกคือพม่าของอังกฤษทาง ทิศตะวันตก มลายูของอังกฤษทางใต้ และฉวนของฝรั่ง เศสทางทิศตะวันออก ก่อให้ เกิดปัญหาเรื่องพรหมแดน เพราะในขณะนั้นยังไม่มีการทำข้อตกลงรับรองดินแดน

⁷²พระบาทสมเด็จพะพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์ พระนโรดมและพระหริรัถราชคณีย ณ กรุงกัมพูชา", พระราชหัตถเลขาพระบาท สมเด็จพะพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 75-76.

⁷³ร้อยเอกอิมเปเคยรับราชการในกองทัพอินเดียนและเดินบกผ่านพม่าเข้ามา ในไทยเมื่อ พ.ศ. 2394 ดู W.S. Bristowe, Louis And The King of Siam (London : Chatto & Windus, 1976), p. 171.

⁷⁴สมเด็จเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องพระจอมเกล้า, วัคบวร นิเวศวิหารพิมพ์เพื่อคพระเกียรติอุทิศถวาย (ม.ป.ท. : 2517), หน้า 80-81.

ความจำเป็นที่จะต้องยืนยันว่ารัฐมีพรมแดนที่แน่นอน เริ่มตั้งแต่อังกฤษเข้าปกครองพม่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงจะเกิดปัญหาการล้ำแดนระหว่างไทยกับพม่า เพราะยังไม่มีกำหนดเขตแดนที่แน่นอน ส่วนใหญ่จะใช้พรมแดนธรรมชาติ เป็นตัวกำหนด เช่น สันปันน้ำ ร่องน้ำในแม่น้ำหรือภูเขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าพรมแดนธรรมชาติเหล่านี้ อาจเปลี่ยนแปลงได้ พระองค์ทรงเกรงว่าหากเกิดกรณีพิพาทเรื่องดินแดนซึ่งอังกฤษอาจจะไม่ยอมรับพรมแดนที่ใช้อยู่ และใช้กำลังกับไทย เพราะไม่มีการทำสัญญารับรองพรมแดน⁷⁵ ความคิดเรื่องการกำหนดพรมแดนที่แน่นอนได้รับการกระตุ้นให้ทวีความสำคัญ ๆ ยิ่งขึ้นเมื่อฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร เช่น พ.ศ. 2406 ฝรั่งเศสบังคับให้องค์พระนครแห่งเขมรทำสัญญาอยู่ใต้การคุ้มครองของฝรั่งเศส⁷⁶ เหตุนี้จึงได้มีการสำรวจพรมแดนและทำข้อตกลงเรื่องพรมแดนกับมหาอำนาจตะวันตก คือ พ.ศ. 2408 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาเกียรติและหลวงสุนทรวิริรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองราชบุรีไปปักเขตแดนตั้งแต่พระเจดีย์ 3 องค์ แคนเมืองสังขละบุรีกับเมืองมะละแหม่งปลายแม่น้ำแม่กลอง⁷⁷ ส่วนพรมแดนด้านตะวันออกไทยสามารถเจรจา กับฝรั่งเศสและปักปันเขตแดนได้สำเร็จใน พ.ศ. 2410⁷⁸

4. ระบบการค้าเสรี

การปรับระบบเศรษฐกิจของไทยให้เป็นแบบการค้าเสรี เป็นหนึ่งในกระบวนการปรับตัวเพื่อให้สนองตอบกับการเข้ามาของชาวตะวันตกโดยมีจุดเริ่มต้นจากการทำ

⁷⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 352-357 และ 360.

⁷⁶ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 299.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 343-344.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 370.

สนธิสัญญาเบาวริงใน พ.ศ. 2398 และการทำสนธิสัญญากับชาติตะวันตกอื่น ๆ ในลักษณะเดียวกัน⁷⁹ จากการทำสนธิสัญญาดังกล่าวทำให้ไทยต้องยกเลิกระบบการค้าแบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า ยกเลิกภาษีปากเรือหันมาเก็บภาษีขาเข้าและขาออกแต่อย่างเดียว⁸⁰ และมีการใช้ระบบการค้าเสรีซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากการค้าข้าวซึ่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญ ดังจะเห็นได้ว่ารัฐไม่เข้าไปแทรกแซงหรือกำหนดราคาข้าวแต่ปล่อยให้มันเป็นหน้าที่ของผู้ผลิตและผู้บริโภค เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศว่า รัฐจะเข้าแทรกแซงปิดตลาดค้าข้าวในกรณีเดียวคือเมื่อเกิดทุกฝักขงภัย หากว่าราษฎรเกรงว่าข้าวจะไม่พอบริโภคก็ให้ขึ้นราคาเอง⁸¹

พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงผลกระทบของการเปิดค้าข้าวเสรีที่มีต่อการตลาดและการเงินของไทยแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันสืบเนื่องจากการติดต่อกับตะวันตก พระบรมราชาธิบายดังกล่าวมีความโดยย่อว่าก่อนที่ไทยจะทำสนธิสัญญาเบาวริงราคาทองคำเป็นปฏิสัมพันธ์ต่อกันคือ เมื่อไรที่ฝนแล้งทำให้ผลผลิตข้าวลดลงหรือเกิดศึกสงครามจะมีการกักตุนข้าว ราคาข้าวจะแพงขึ้นทำให้คนต้องนำทองคำที่สะสมไว้มารื้อข้าวเป็นจำนวนมากกว่าปกติ ราคาทองคำก็จะลดลง เมื่อใดที่ผลผลิตข้าวดี

⁷⁹ ประเทศที่เข้ามาทำสนธิสัญญากับไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่ พ.ศ. 2399 ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสและสหรัฐอเมริกา.

พ.ศ. 2401 ทำสนธิสัญญากับโปรตุเกส เยอรมัน และเคนมาร์ค

พ.ศ. 2403 ทำสนธิสัญญากับเนเธอร์แลนด์

จาก อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง (ผู้แปล), การปรับตัวเข้ายุคใหม่ของสยามและพม่า, หน้า 97, 125, 143, 155, 177, 197 และ 217.

⁸⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2353-2453 คำนเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ : มุขนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), หน้า 159.

⁸¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุดหมายเหตุการณ์ที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 23 ประกาศเสียด่านหลวง.

เพราะฝนมากทำให้ราคาข้าวต่ำลงและทองคำแพงขึ้น⁸² เมื่อหันมาเปิดให้ชาว
ตะวันตกเข้ามาซื้อข้าว พ่อค้าตะวันตกกลายเป็นตัวกำหนดตลาดแทน คือการค้าข้าว
กับตะวันตกทำให้มีการเปิดที่นามากขึ้นและผลผลิตเพิ่มขึ้น เมื่อผลผลิตเพิ่มขึ้นมากกว่า
เดิมคนไทยจะไม่ซื้อข้าวก็ยกเว้นไว้ ราคาทองคำก็สูงขึ้น ผู้บริโภคภายในราชอาณาจักร
จึงไม่เป็นตัวกำหนดราคาข้าวอีกต่อไปแต่ตัวกำหนดคือปริมาณทองคำและเงินตราที่
พ่อค้าตะวันตกนำมาซื้อข้าว เมื่อทองคำเข้ามากราคาทองคำในประเทศจะลดลง
แต่เมื่อใดที่นำเอาเงินตรามาใช้ซื้อขายแทนทองคำจะทำให้ทองคำราคาสูงขึ้น⁸³

เพื่อเป็นการตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศไม่ให้เรียกเก็บเงินค่านาจากราษฎรที่ทำนาในที่
บุกเบิกใหม่ในปีแรกอีกด้วย⁸⁴ ยิ่งกว่านั้นพระองค์ทรงพยายามทำให้ราษฎรไทยเข้าใจ
การค้ากับตะวันตกอย่างถูกต้องว่าชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อเหมือนกับชาวต่างชาติ
อื่น ๆ ที่เข้ามาก่อนเช่น ลาว เขมร มอญ พม่า จีน ญี่ปุ่น และการเข้ามาครั้งนี้เป็น
การนำเอาประโยชน์มาให้⁸⁵ ที่สำคัญคือพ่อค้าตะวันตกต้องการซื้อข้าวไปขายไม่ใช่
เอาไปทิ้งทะเลดังคำเล่าลือ⁸⁶ พระองค์ยังได้ทรงปรับปรุงระบบเงินตราให้มี
มาตรฐานแบบอังกฤษ⁸⁷ โดยหันมาผลิตเงินเหรียญเพื่อสะดวกแก่การแลกเปลี่ยน

⁸² หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช
เลขที่ 35 เรื่องอายันตสงกรานต์.

⁸³ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศไม่ให้เรียกเงินค่านาที่ราษฎร
ถากถางทำขึ้นใหม่ในปีแรกทำ" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 7, หน้า 294.

⁸⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศว่าด้วยเขตที่ฝรั่ง
จะเช่าหรือซื้อได้", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 139.

⁸⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช
เลขที่ 23 ประกาศเสียค่านาหลวง.

⁸⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศที่กักราคาทองแป
แปทพิศพิคคิงส์", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2406, หน้า 132.

ค้าขาย⁸⁸ ใน พ.ศ. 2400 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ทูตไทยที่ไปอังกฤษซื้อเครื่องจักร มาสร้างโรงงานปั่นเงินเหรียญบาท สลึง เพื่อออกมาใช้แทนเงินพดด้วง พ.ศ. 2403 ผลิตเงินทองแดงซีกและเสี้ยวและอัตราค่าใช้แทนเบี้ย พ.ศ. 2405 ทรงสร้างโรงงานปั่นไหมทางตะวันออกของประจวบคีรีขันธ์เพื่อผลิตเงินตราให้เพียงพอต่อ ความต้องการ⁸⁹

5. การปรับปรุงกฎหมาย

เนื่องจากกฎหมายและสังคมของไทยและของตะวันตกมีความแตกต่างกัน ทำให้ชาตินิยมหาอำนาจตะวันตกไม่ยอมรับว่ากฎหมายไทยมีความเจริญทัดเทียมกับกฎหมาย ตะวันตกและเรียกร้องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่คนในบังคับของตน พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้มัญหานั้นทั้งด้วยการทรงปรับปรุงกฎหมายไทยที่ใช้อยู่และ ทั้งออกกฎหมายใหม่ให้สอดคล้องกับ "กฎหมายเมืองต่อเมือง"⁹⁰ โดยใช้กฎหมาย อังกฤษเป็นแม่แบบ⁹¹ เพราะทรงมีพระราชดำริว่าอังกฤษเป็นชาตินิยมหาอำนาจที่ยิ่งใหญ่

⁸⁸ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุเทศการที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 34 พระราชสาสนเรื่องทอพระราชสาสนไปเมืองฝรั่งเศส.

⁸⁹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ 4, ตำนานเรื่องสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง, พระองค์เจ้าวชิราภรณ์กัญญา โปรดให้พิมพ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2464), หน้า 18.

⁹⁰ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศการที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 101 บานแผนก ชุมนุมเจ้านาย ข้าราชการชำระพระราชกำหนดกฎหมาย.

⁹¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาสนเรื่องกงสุล ที่จะมาแทนเซอร์อเบ็คสจอมเบ็ค", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 593.

ในขณะนั้นและมีอาณาบริเวณที่อยู่ติดกับไทยคือพม่าและมลายู⁹² นอกจากนี้อังกฤษและไทยได้คิดข้อมติไม่ตรีมาเป็นเวลานาน สัญญาที่ทำต่อกันมีความชัดเจนครบถ้วนกว่าที่ไทยทำกับชาติอื่น ๆ อีกทั้งพระองค์ยังทรงเข้าพระทัยภาษาอังกฤษด้วย⁹³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำเอาความคิดเกี่ยวกับกฎหมายของตะวันตกที่ว่ากฎหมายและสัญญาเป็นสิ่งที่ผูกมัดมาใช้ในรัชสมัยของพระองค์จึงได้มีการกำหนดในสัญญาจะต้องรับผิดชอบต่อสัญญาที่ทำไว้⁹⁴ ซึ่งแม้แต่พระองค์เองก็ทรงปฏิบัติตามตัวอย่างเช่นทรงประกาศแก่ราษฎรว่าจะไม่ทรงแก้สัญญาหากแคลนข้าวด้วยการห้ามส่งข้าวออกในทันทีที่เกิดปัญหาเพราะได้ทรงทำสัญญากับพ่อค้าตะวันตกว่าจะต้องแจ้งเรื่องการห้ามส่งข้าวออกให้แก่พ่อค้าเหล่านี้ทราบก่อนล่วงหน้า 1 เดือน⁹⁵ นอกจากนี้มีการปรับปรุงลักษณะของสัญญาให้ชัดเจนและเป็นระเบียบขึ้นโดยกำหนดว่าการทำสัญญาจะต้องทำที่ศาล มีพยานรับรอง มีการลงลายมือชื่อหรือลงแกลงใจของผู้ทำสัญญาพร้อมลงวันที่ที่สัญญาด้วย⁹⁶ และสัญญาจะต้องปฏิบัติตามระเบียบของสัญญาอย่างครบถ้วน

⁹² หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 เรื่องความเล้าลือ 3 ประการ และ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ" พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 88.

⁹³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาสนเรื่องกงสุลที่จะมาแทนเซอร์อเบิตสจอมเบ็ค" พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 593-594.

⁹⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศว่าด้วยเรื่องทาสลูกหนี้และบุคคลที่ 1", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 145.

⁹⁵ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศปิดเข้าไม่ให้จำหน่ายนอกประเทศ", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 1, หน้า 112.

⁹⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกลงใจลายมือในหนังสือสัญญา มณฑลกรุงเทพฯ" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 145-146.

เช่น ในการส่งดอกเบี้ยจะต้องบันทึกการรับเงินไว้หลังสารกรมธรรม์ในทันทีที่มีการรับเงิน⁹⁷ และหากเกิดคดีความเกี่ยวกับการทำสัญญาจะต้องฟ้องร้องภายใน 3-7 วัน⁹⁸

เพื่อป้องกันปัญหาอันจะเกิดจากการติดต่อกันระหว่างชาวไทยกับชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อกับชาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงออกกฎหมายหลายฉบับเพื่อป้องกันปัญหาเหล่านี้ เช่น พ.ศ. 2399 ทรงออกประกาศว่าด้วยการประเพณีที่ฝรั่งเศส อังกฤษและอเมริกันที่เข้ามาอยู่ในไทย ห้ามไม่ให้คนไทยเข้าไปบุกรุกที่ดินหรือรื้อถอนต้นไม้ของชาวตะวันตก หรือเข้าไปก่อเหตุวิวาทกับชาวตะวันตก⁹⁹ หรือ พ.ศ. 2401 ได้ทรงประกาศห้ามไม่ให้คนไทยรับเอาคนในบังคับของตะวันตกมาเป็นทาส¹⁰⁰

จากความพยายามป้องกันและแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าอันสืบเนื่องมาจากการติดต่อกับชาวตะวันตกทำให้กฎหมายที่ประกาศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหันต่อเหตุการณ์เช่น การออกพระราชบัญญัติกฎหมายท้องที่ บุกรุก ห้ามยิงปืน และการเที่ยวอาละวาดของพวกกะลาสีเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการวิวาทระหว่างชาวไทยและตะวันตกทั้งยังเป็นการจัดระเบียบการสัญจรทางน้ำ พระราชบัญญัตินี้ได้แจกแจงรายละเอียดอย่างชัดเจน มีการกำหนดกฎระเบียบออกเป็นมาตราต่าง ๆ อย่างเป็น

⁹⁷ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศว่าด้วยเรื่องทามลูกหนี้และผู้ของคดีทั้งปวงที่ 1", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 2, หน้า 142.

⁹⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยลักษณะให้ลงแกลงในหนังสือสัญญาในหัวเมืองทั่วไป", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 147.

⁹⁹ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยการประเพณีที่ฝรั่งเศส อังกฤษ และอเมริกันที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2398-2400, หน้า 149-151.

¹⁰⁰ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ช่วยคนในบังคับต่างประเทศยุโรปมาเป็นทาส", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2400-2404, หน้า 66.

ระบบคือ พระราชบัญญัติเรือใหญ่ 10 มาตรา เรือเล็ก 7 มาตรา แพและโพงพาง และของลอยน้ำ 3 มาตรา การสัญจรทางบก 4 มาตรา รวมทั้งหมด 24 มาตรา¹⁰¹

6. การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีบางประการตามความเหมาะสม

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงที่มีการรับอารยธรรมตะวันตกเข้ามาเป็นแบบอย่างในการปรับปรุงประเพณีบางส่วนของไทยเพื่อให้ทันสมัยทัดเทียมกับตะวันตก ความเคลื่อนไหวนี้เห็นได้อย่างชัดเจนในพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ขุนนางสวมเสื้อเข้าเฝ้าว่า "ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่ ๆ เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา... ก็ประเทศสยามนี้เป็นประเทศใหญ่ ขนบประเพณีมากอยู่แล้วไม่ควรถือเอาอย่างโบราณที่เป็นชาวป่ามาแต่ก่อน"¹⁰²

ในการปรับขนบธรรมเนียมประเพณีครั้งนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนและยกเลิกประเพณีเดิมบางประการของไทย และนำเอาวัฒนธรรมของตะวันตกมาใช้แทน ประเพณีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าไม่สอดคล้องกับประเพณีที่ตะวันตกนิยมและถือว่าเป็นการแสดงถึงความล้าหลังของไทย ตัวอย่างเช่น โปรดเกล้าฯ ให้มีการเลือกตั้งขุนนางตำแหน่งพระมหาราชครูโปโรทิตและพระมหาราชครูมทิสร เพราะ "ได้ทรงทราบว่าในประเทศอื่น ๆ เมื่อผู้ครองแผ่นดินจะตั้งผู้สำหรับศักดิ์ลึนความก็ยอมให้คนทั้งปวงเลือก"¹⁰³ ตัวอย่างอีกประการคือการที่

¹⁰¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศการที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 21 แต่งตั้งมิศเตรอดอวลเป็นหลวงสยามานุเคราะห์.

¹⁰² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4; หน้า 6.

¹⁰³ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศให้เลือกพระราชาครูลูกขุนพระมหาราชครูโปโรทิต พระมหาราชครูมทิสร", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 1, หน้า 10.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ช่างฝรั่งเศษหล่อพระบรมรูปของพระองค์ขนาดเท่าพระองค์ถวายทั้ง ๆ ที่ตามความเชื่อของสังคมไทยนั้นถือว่าการหล่อรูปเหมือนขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ไม่เป็นมงคล¹⁰⁴

แม้ว่าการรับชมประเพณีของตะวันตกมาใช้ส่วนใหญ่จะจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นสูงของไทย แต่ได้มีการถ่ายทอดค่านิยมบางอย่างสู่สังคมโดยทั่วไป ที่เห็นได้ชัดเจนได้แก่ความคิดที่ว่าความเป็นอารยประเทศคือการมีบ้านเมืองที่สะอาดและเป็นระเบียบเรียบร้อย หากบ้านเมืองไม่คงงามสะอาดระเบียบและสงบปรองดอง "อายุกับนานาประเทศ"¹⁰⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศให้ราษฎรช่วยกันรักษาความสะอาดของบ้านเมือง เช่น ทรงประกาศให้ผู้ที่อาศัยอยู่แถวหิมในพระบรมมหาราชวังเก็บกวาดรักษาถนนให้สะอาด¹⁰⁶ หรือทรงประกาศห้ามไม่ให้ทิ้งซากสัตว์และขยะลงในแม่น้ำลำคลอง¹⁰⁷

ความพยายามในการกระตุ้นให้สังคมร่วมกันสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อยเพื่อเชิดชูบ้านเมืองยังครอบคลุมไปถึงความประพฤติของสังคมด้วย

¹⁰⁴ ม.จ. จงจิตรถนอม คិតกุล และ บรรเจิด อินทุจันทร์ยง, เรื่องราวและตำนานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วัดบวรนิเวศวิหาร โดยเสด็จพระราชกุศลในการประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ ตำนกเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร กรกฎาคม 2506 (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2506), หน้า 8 และ 11.

¹⁰⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ชักล้อแลควานภิกษุประพฤติอนาจาร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 51.

¹⁰⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศให้พวกที่อยู่แถวหิมในพระราชวังทำความสะอาด", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 57.

¹⁰⁷ กรมศิลปากร, "ประกาศทรงหักเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำแลให้ทรงคาตาไฟอย่าให้เป็นเชื้อเพลิง แลให้คิดนำลีมสลักรักษาบ้านเรือน", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 177-178.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าการที่พระสงฆ์ประพฤติผิดพระวินัยถือว่าเป็นการทำให้บ้านเมืองเสื่อมเสียเกียรติยศ พระองค์จึงทรงกวาดล้างให้สงฆ์ทั้งหลายดำรงอยู่ในพระวินัยอย่างเคร่งครัด¹⁰⁸

แม้ว่าสังคมไทยจะได้รับแบบอย่างของชาติตะวันตกมาใช้ทั้งค่านิยมและค่านิยมของรัฐและชนบทประเพณี แต่จะพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมุ่งที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้เป็นแบบตะวันตกทั้งหมด เพราะพระองค์มิได้ทรงรับเอาแบบแผนของตะวันตกมาแทนที่เอกลักษณ์ของไทยที่มีอยู่แต่เดิม ในทางตรงข้ามยังทรงพยายามชำระรักษาความเป็นไทยเอาไว้อีกด้วย

ช. การรักษาความเป็นไทย

ความเป็นไทยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญคือวัฒนธรรม เพราะทรงมีพระราชดำริว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่แสดงถึงลักษณะเฉพาะของคนแต่ละกลุ่ม ดังจะเห็นได้จากทรงจัดकिनแดนในพระราชอาณาจักรออกเป็นส่วน ๆ ตามวัฒนธรรมของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ เช่น ทรงจัดว่าเมืองนครพนมหนองคาย และหลวงพระบางเป็นเมืองลาวพุงขาว ส่วนเชียงใหม่ ลำปาง น่าน เป็นเมืองลาวพุงดำ¹⁰⁹ หรือการที่ทรงมีพระบรมราชโองการให้ระบบศักดินาเป็นวัฒนธรรมเฉพาะของไทยที่ "จะใช้ได้แต่ผู้ที่อยู่ในแผ่นดินสยาม"¹¹⁰

ในการรักษาความเป็นไทย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างมาตรฐานร่วมทางวัฒนธรรมสำหรับสังคมไทย และทรงกำหนดให้มาตรฐานนี้เป็นวัฒนธรรมที่เป็นทางการ เช่น ประกาศกำหนดวันรักษาอุโบสถศีลที่แน่นอน คือวันขึ้น

¹⁰⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ชักสือแลชวนภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 51.

¹⁰⁹ กรมศิลปากร, "ประกาศสงกรานต์ปีจอจัตวาศก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 10.

¹¹⁰ ทอพระสมุควชิรญาณ, หมูจกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 55 ประกาศปฏิญาณถวายความจริงใจเครื่องประคบบศในสยามเก่า-ใหม่.

5 คำ ขึ้น 8 คำ ขึ้น 14 คำ ขึ้น 15 คำ แรม 5 คำ แรม 8 คำ แรม 14 คำ
 แรม 15 คำ¹¹¹ ทรงประกาศใช้กะแปะที่มณฑลสมทองแดง รวมทั้งประกาศใช้เหรียญ
 ทองคำคือ เงินทศ พิศและพิศตั้งส์¹¹² ทรงกำหนดชื่อเฉพาะที่ใช้ในทางราชการ เช่น
 ประกาศให้เรียกชื่อคลองที่เข้าไปยังพระปฐมเจดีย์ว่า "คลองเจดีย์บูชา"¹¹³ รวมทั้ง
 ทรงกำหนดให้ใช้ชื่อเรียกหนังสือราชการให้ถูกต้อง เช่น หนังสือของเมืองน้ำพระ
 พิพิพัฒศยาเรียกว่า ไบบอก หนังสือของเสนาบดีเรียกว่า หนังสือบอก เป็นต้น¹¹⁴

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสนใจพระทัยกับการสร้าง
 มาตรฐานร่วมทางภาษา ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญประการหนึ่งของสังคม ด้วยทรงมี
 พระราชดำริว่าในขณะนั้นราษฎรไทยส่วนใหญ่ไม่สามารถใช้ภาษาได้ถูกต้อง

...ชื่อวัด, ชื่อบ้าน, ชื่อเมือง, ที่มีอยู่ในแผ่นดินไทย ลางแห่งเป็นคำไทยแท้,
 ลางแห่งเป็นคำสันสกฤตแท้, ลางแห่งเป็นคำเขมร ก็คำเขมรเรียกทั่วไปนั้น,
 มักยกคำคนมาก, แลสั้น ๆ ง่าย ๆ แต่ในราชการคือหนังสือของบัตรใบตรามัก
 เรียกยาว ๆ แลเป็นคำสันสกฤตโดยมาก คือคำสันสกฤตก็เรียกตาม ฝ่าย
 ราษฎร แมนคำสันสกฤตก็เรียกผิด ๆ ไป...¹¹⁵

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพยายามจัดระเบียบการใช้
 ภาษาไทยให้ถูกต้องโดยทรงออกประกาศแนะนำการใช้ภาษาไทยที่ถูกต้องหลายฉบับ

¹¹¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "อุโบสถศีลภคณา", ประชุม
 พระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 มหามกุฏราชานุสรณีย์, หน้า 111.

¹¹² กรมศิลปากร, "ประกาศพิภคิราคาทองแป ทศ พิศ พิศตั้งส์",
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 145-146.

¹¹³ กรมศิลปากร, "ประกาศให้เรียกคลองวัดไชยพุกษ์ว่าคลองมหาสวัสดิ์
 คลองเข้าพระปฐมว่าคลองเจดีย์บูชา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-
 2408, หน้า 27.

¹¹⁴ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 85
 พระบรมราชโองการ เรื่องให้ลาดตระเวนจับผู้ร้ายและมีไบบอกกับพระหริรักษ์.

¹¹⁵ หนังสือจดหมายเหตุเล่ม 1 วันที่ 2 มีนาคม จ.ศ. 1224.

เช่นทรงประกาศไม่ให้ใช้พยัญชนะ "ห" นำหน้าพยัญชนะ ฤ ฦ ฎ ฏ ฎา¹¹⁶ หรือทรงประกาศไม่ให้ใช้คำว่า "ปิตตรา" แทนคำว่า "คิตตรา" หรือ "ประทัมตรา" ในกรณีที่จะใช้ในความหมายว่าเป็นการศักระตามไปหาบณิก¹¹⁷ ทรงออกประกาศให้เขียนราชทินนามให้ถูกต้อง¹¹⁸ รวมทั้งการกำหนดคำศัพท์ที่ใช้เฉพาะสำหรับคนแต่ละกลุ่มในสังคม เช่นทรงกำหนดคำศัพท์สำหรับคำว่า "ตาย" ใช้สำหรับคนแต่ละฐานะในสังคมคือ

ถึงชีพิตักษัย	สำหรับ	หม่อมเจ้า
ถึงแก่พิราลัย	สำหรับ	เจ้าประเทศราช
ถึงแก่มรณภาพ	สำหรับ	สงฆ์ชั้นราชาคณะ
ถึงอนิจกรรม	สำหรับ	ขุนนางชั้นเจ้าพระยามา 10,000
ถึงอสัญกรรม	สำหรับ	ขุนนางชั้นพระยา
ถึงแก่กรรม	สำหรับ	ขุนนางชั้นพระ หลวง ลงไปจนถึงมหาดเล็ก

จางวาง นายเวร ปลัดเวรของเจ้าท่ากรมและยังไม่ได้ตั้งกรม พระสงฆ์ สามเณร สามัญ กงสุล ผู้ช่วยกงสุลต่างประเทศ บาทหลวง

ตาย	สำหรับ	เลข ไพรหลวง มหาดเล็กขอเฝ้าเจ้าท่ากรม
เสมียนหมาย จินฉูกบี่ ทาสเชลย ชาวต่างประเทศ สัตว์เคี้ยวหญ้าที่ไม่ใช่สัตว์ที่คนเลี้ยง		
ล้ม	สำหรับ	สัตว์เลี้ยง ¹¹⁹

¹¹⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระบรมราชาธิบาย รวม 2 ทมวด, หน้า 1.

¹¹⁷ กรมศิลปากร, "ประกาศเตือนสติในคำว่าปิตตรา", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 103.

¹¹⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศเตือนสติในคำเรียกเจ้าพระยามุขมนตรีและหลวงพลโยชานุโรคและกรมล้อมวัง", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 102.

¹¹⁹ กรมศิลปากร, "ประกาศให้ใช้คำต่อแสดคำตาย", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2409-2411, หน้า 190-191.

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้ให้เห็นความจำเป็นในการสร้างมาตรฐานร่วมทางภาษาไทยและการนำเอามาตรฐานนี้มาปฏิบัติใช้อย่างกว้างขวางโดยทรงมีพระบรมราชโองการว่า ภาษาเป็นตัวบ่งชี้ถึงลักษณะเฉพาะของสังคมแต่ละแห่ง เช่น การที่สามารถชี้เฉพาะได้ว่าลาวเป็นอีกชาติหนึ่งต่างไปจากไทยเพราะลาวเป็น "ชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง"¹²⁰ ยิ่งกว่านั้นภาษาและตัวหนังสือยังมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในสังคม เช่น ใ้ใช้ทำสัญญาหรือบันทึกกฎหมาย¹²¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงให้ความสำคัญกับการส่งเสริมการนับถือพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาที่คนไทยส่วนใหญ่นับถือและยังเป็นสิ่งที่แสดงถึงความแตกต่างระหว่างชาวไทยและชาวตะวันตก ทั้งนี้ประกอบกับโดยส่วนพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าคริสตศาสนามีได้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยาศาสตร์ เพราะคริสตศาสนาเผยแพร่เข้าไปในยุโรปก่อนที่จะเกิดความเจริญทางวิทยาศาสตร์¹²² ยิ่งกว่านั้นคำอธิบายทางพุทธศาสนายังมีความถูกต้อง ชัดเจนและน่าชื่นชมกว่าของคริสตศาสนา¹²³ ซึ่ง "เป็นเพียงแต่การมงายเชื้อสัทธาโบราณของพวกยิวผู้โง่จะเป็นมีลักษณะ"¹²⁴ ค้วยเหตุผลดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงสนับสนุนการนับถือพุทธศาสนาโดยทรงออกประกาศเพื่อแนะแนวทางการ

¹²⁰พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโบราณคดี (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2472), หน้า 32.

¹²¹หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุกรมคดี เลขที่ 10 ๓ 107 มีคดี 75 พระนิพนธ์รัชกาลที่ 4.

¹²²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงมิสเตอร์และมิสซิสเอ็คคี แห่งนิวยอร์ก", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 33-34.

¹²³เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

¹²⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

นับถือพุทธศาสนาหลายฉบับ เช่น ให้รักษาศีล 5 มีความเมตตากรุณา ช่วยเหลือผู้อื่น และปฏิบัติสังฆกรรม¹²⁵

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้ให้เห็นว่าปัญญาเป็นเครื่องมือสำคัญที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา¹²⁶ ซึ่งความสำเร็จของแต่ละคนจะแตกต่างกันไปตามการสะสมปัญญา¹²⁷ มนุษย์ต้องพิจารณาเรื่องราวต่าง ๆ ด้วยความรู้สึกที่ปลงสังเวชว่าทุกสิ่งไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เพื่อให้สามารถตัดขาดจากกิเลสและหลุดพ้นในเวลาต่อไป¹²⁸ อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าการบรรลุนิพพานเป็นสิ่งที่เข้าถึงได้ยาก คงจะเห็นได้จาก การโปรดเกล้าฯ ให้ตัดประโยชน์ที่ผูกพันผู้ขอบรรพชาว่าจะต้องไปให้ถึงนิพพานจากคำขอบรรพชาของสงฆ์ธรรมยุต¹²⁹ พระองค์จึงทรงให้ความสนพระทัยกับการนับถือพุทธศาสนาเพื่อทำให้ชีวิตในโลกนี้ดีขึ้น มีอายุยืนยาวและได้เกิดใหม่ในชาติหน้าที่ดีกว่า

¹²⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สุนทรพจน์ปาฐกถา, ที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายเชาว์ ชิคอูโร วันที่ 6 เมษายน 2507 (พระนคร : โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, 2507), หน้า 25-26 และ กรมศิลปากร, "ประกาศสงกรานต์ บั๊จจัตวาศก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 15.

¹²⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "สังฆิโกโตวาทกถา", ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 19.

¹²⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2527, หน้า 71-80.

¹²⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "สังฆิโกโตวาทกถา", ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 19.

¹²⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนบุคคล 254/40 ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรังราชานุภาพ กับ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ 12 พฤษภาคม 2478 ใน นฤมล ชีร์วัฒน์, "แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 47.

ชาตินี้ด้วยการสร้างกุศลกรรม¹³⁰ กุศลกรรมที่ทรงสนับสนุนคือการใช้ปัญญาเลือกปฏิบัติตามพุทธวจนะที่แท้¹³¹ เช่น ไม่เฝ้าหัวหรือเชือกคอบุชาพระรัตนตรัย¹³² หากแต่ควรให้ทานปฏิบัติตามศีล 5 บำเพ็ญภาวนาและปฏิบัติบูชาด้วยการปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม¹³³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพยายามถ่ายทอดความรู้สึกภาคภูมิใจในพุทธศาสนาว่าเป็นศาสนาของคนไทยส่วนใหญ่ และทรงย้ำถึงความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาอื่น ๆ เพื่อก่อให้เกิดความรู้สึกเป็นไทยคั้งที่ทรงประกาศว่า "พระนครนี้เป็นถิ่นที่ของคนที่มีถือพระพุทธศาสนามาแต่เดิมไม่ใช่แผ่นดินของศาสนาอื่น"¹³⁴

อาจกล่าวได้ว่าการทรงเน้นความสำคัญของวัฒนธรรมร่วมที่เป็นลักษณะเฉพาะของคนไทยอันได้แก่ภาษาไทยและพุทธศาสนายังเป็นความพยายามกระตุ้นให้เกิดความรู้สึกร่วมในความเป็นไทยให้เกิดขึ้นในสังคมไทยด้วย การทรงใช้ความรู้และการตีความทางประวัติศาสตร์ เป็นอีกวิธีหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาเสริมสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคมไทย หลักฐานคือ

¹³⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สุนทราภกาสิทธิ์, หน้า 25-26 และ กรมศิลปากร, "ประกาศสงกรานต์ปีจอจัตวาศก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 15.

¹³¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "สังขิตโตวาทกถา", ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, หน้า 7.

¹³² กรมศิลปากร, "ประกาศมหาสงกรานต์ปีฉลูสัปตศก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 277-278.

¹³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 278.

¹³⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชทานส่วนพระราชกุศลในการที่บริจาคเพชรใหญ่ประดับพระอุณาโลมพระพุทธรัตนปฏิมากร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 82.

การทรงออกประกาศให้ราษฎร เรียกชื่อวัคราชประดิษฐ์ให้ถูกต้องเพราะทรงมีพระราชดำริว่า การสร้างวัคราชประดิษฐ์เป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติสืบกันมาที่พระมหากษัตริย์จะสร้างวัดนี้ ดังปรากฏว่ามีการสร้างวัคราชประดิษฐ์ในสุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลกและกรุงศรีอยุธยา¹³⁵ การออกประกาศนี้ไม่เพียงแต่เป็นการกระตุ้นให้เกิดสำนักในการชำระรักษาประเพณีดั้งเดิมของไทย หากแต่ยังเป็นการสร้างความรู้สึกร่วมทางวัฒนธรรมอีกด้วย

หลักฐานอีกประการหนึ่งที่บ่งชี้ถึงความพยายามในการสร้างสำนักถึงความความเป็นไทยคือ การทรงเปลี่ยนชื่อเจ้าเมืองที่ใช้ชื่อเมืองเป็นชื่อตำแหน่งเพื่อลดความเป็นท้องถิ่นนิยม เช่น เปลี่ยนชื่อพระไทรโยค เป็น พระนิโครธาภิโยค พระสมิงชลบุรี เป็น พระสมิงสิงหนรินทร์ พระท่าตะกั่ว เป็น พระชินศิขริน¹³⁶ เป็นต้น พระราชกรณียกิจในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงสร้างความรู้สึกร่วมในความเป็นไทยเหล่านี้นับได้ว่าเป็นการวางรากฐานของความตื่นตัวทางชาตินิยมในหมู่คนไทย

เป็นที่น่าสังเกตว่าความเคลื่อนไหวทางชาตินิยมของไทยมีความแตกต่างจากความเคลื่อนไหวทางชาตินิยมที่เกิดขึ้นในดินแดนอื่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กล่าวคือ ความเคลื่อนไหวของชาตินิยมไทยเป็นความริเริ่มของพระมหากษัตริย์ที่ทรงตระหนักถึงความจำเป็นในการสร้างความรู้สึกร่วมเป็นไทยเพื่อก่อให้เกิดภาวะสมคูลย์ขึ้นในสังคมที่ต้องรับอารยธรรมตะวันตกเข้ามา ความเคลื่อนไหวนี้จึงเกิดขึ้นตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ในทางตรงกันข้ามความเคลื่อนไหวชาตินิยมในฟิลิปปินส์ พม่า มลายู ชวา และเวียดนามเกิดขึ้นจากความตื่นตัวของปัญญาชนที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกและต้องการเป็นอิสระจากการปกครองของเมืองแม่เจ้าของอาณานิคม

¹³⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศให้เรียกนามวัคราชประดิษฐ์ให้ถูกต้อง", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 113.

¹³⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, หม่จกหมายเทศร์ชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 113 เบ็คเคล็คเรื่องตั้งชุนนางและเปลี่ยนนามชุนนางในกรุงแลหัวเมือง.

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงบารมี

นอกจากการแสดงพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้ทรงรอบรู้และกษัตริย์ผู้ทรงสามารถแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพยายามสร้างภาพพจน์แห่งพระองค์ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้ทรงสะสมบารมีมามากพระองค์หนึ่ง พระองค์ทรงมีพระบรมราชาธิบายถึงบารมีแห่งพระองค์ว่า

...คือพระบารมีพระบรมโพธิสมภาร ฉะพระบรมบุญญาธิการที่ได้ทรงสะสมอบรมมาแต่ปางหลังประการใดที่คอยคลบันคาลให้หลักเลียงปลอศไปรงพนสรรพุกัย ผู้ใดจะกิดขวางทางเสด็จพระราชดำเนินก็เผอญให้หลักเลียงไปเองจนใด เสด็จข้ามสามัญมุนษยมากกวารอยหมื่นพันหมื่น มาใดเสวยศิริราชสมบัติเปนองคเอกอรรคมหาสมบัติเทพยดาอันประเสริฐนั้นก็พระบารมีพระบรมโพธิสมภารแลพระบรมบุญญาธิการจำพวกนั้นไม่สิ้นความใด ก็ยอมรักษาพระองค์ให้หลักเลียงพนสรรพุกัยอันตรายต่าง ๆ อยู่คราบนั้น... 137

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอ้างพระองค์เป็น "ธรรมราชา" 138 อันได้แก่ "ผู้ปกครองที่ทรงไว้ซึ่งความรู้ในธรรมะของพุทธศาสนา และทรงยังชนทั้งหลายให้ยินดีด้วยธรรมะนั้นซึ่งรวมถึงทศพิชราชธรรมด้วย" 139 ในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความเป็นธรรมราชาของพระองค์คือ พระมหากษัตริย์ที่มีความแตกฉานในพระสูตรและพระอภิธรรม 140

137 ทอพระสมุควชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 35 เรื่องอายันตสงกรานต์.

138 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 83.

139 สายชล วรธนรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า, 195.

140 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 32.

ทรงเป็นผู้ "มีความยินดีในอันยังบุญให้เจริญและเสียซึ่งกรรมใหม่บุญ มีพระทัยปราศจากความยินดีในความทุกข์แล่นอมไปแล้วในธรรมเป็นที่น่าคนออกไป พึงเข้าไปถึงซึ่งธรรมเป็นทางแห่งพระนิพพานได้โดยแท้"¹⁴¹ ทั้งนี้จุมุ่งหมายของธรรมราชาคือ "จะยังความสุขให้เกิดขึ้นเป็นที่พึงของชนทั้งหลายผู้อยู่ในพระราชอาณาเขตทั้งสิ้น เปรียบดังฉัตรเป็นที่ยังเสียด้วยดี (ให้พ้น) จากเดชของพระอาทิตย์ พระองค์ยังหมู่แห่งชนให้รื่นเริงอยู่นำไปซึ่งแผ่นดินโดยธรรม"¹⁴²

ความแตกฉานในพระไตรปิฎกจนทรงสามารถวินิจฉัยพระธรรมและพระวินัยดังกล่าวมาแล้วช่วยสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ้างพระองค์เป็นธรรมราชา ขณะเดียวกันพระองค์ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจตามแนวคิดนี้ เช่น ทรงประกอบทานบารมีในวันเทศนากรฐินด้วยการซื้อหมู ปลา เบ็ด ไก่¹⁴³ และทรงให้ความสำคัญกับการปฏิบัติตามจุมุ่งหมายของธรรมราชาที่จะนำมาซึ่งประโยชน์สุขของราษฎร การทำบุญที่เป็นการสงเคราะห์ราษฎรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิยมปฏิบัติคือพระราชทานพระราชทรัพย์แก่ราษฎรในโอกาสต่าง ๆ เช่นในวันเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ. 2407 ทรงพระราชทานพระราชทรัพย์แก่คนชรา และคนพิการรวมเป็นเงิน 60 ชั่ง 11 ตำลึง 1 บาท¹⁴⁴ อย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าการพระราชทานพระราชทรัพย์ที่ดีกว่าเป็นการทำบุญคือ การพระราชทานพระราชทรัพย์แก่คนยากจนเท่านั้น ส่วนการพระราชทานเบี้ยหวัดหรือการอุปการะแก่พระราชวงศ์ไม่ถือว่าเป็นการทำบุญ¹⁴⁵

¹⁴¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 35.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

¹⁴⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4, หน้า 318.

¹⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลี... พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 51.

ความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ทางพุทธศาสนาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับมาอีกประการหนึ่งคือ ความคิดเรื่องจักรพรรดิราช ความคิดนี้เชื่อว่ากษัตริย์ที่เป็นจักรพรรดิทรงเป็นผู้ปกครองทวีปทั้ง 4 ทรงได้ครอบครองแก้ว 7 ประการคือ ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี จักรแก้ว นางแก้ว ชุนพลแก้ว ชุนคลังแก้ว¹⁴⁶ หลักฐานที่แสดงถึงอิทธิพลของความคิดนี้ต่อพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แก่ คำประกาศเรื่องปวารณาพระองค์ที่ทรงมีพระราชดำรัสให้ส่งมอญโมนาดวายพระราชกุศลแก่พระองค์เพื่อให้ทรง "พ้นศัตรูหมู่ปรีภักษ์ ไพรอันเทียมหาญให้พ่ายแพ้แก่พระราชวรฤทธิ ให้พระเกียรติยศแผ่ไพศาลทั่วทุกทิศานุทิศตั้งบรมจักรพรรดิจาตุรันตบพิตรบรมราชาธิราชฉนั้น"¹⁴⁷ นอกจากนี้ยังทรงเปรียบเทียบการที่พระองค์ทรงได้รับพระพุทธรูปมอญว่า "เหมือนหนึ่งแก้วมณีโชติเวฬุบริวารคนเมื่อไรในโลกมีพระมหากษัตริย์จักรพรรดิราชาธิราชขึ้นแล้ว เทพเจ้าก็นำเอาแก้วนั้นมาถวายให้ทรงใช้เป็นราชูปโภค"¹⁴⁸

พระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับคติจักรพรรดิที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ การแสดงพระองค์เป็น "บรมจักรพรรดิ" เทนือ "บวรจักรพรรดิ" คือ เจ้าประเทศราช เช่น เขมร¹⁴⁹ ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะความคิดว่าจักรพรรดิทรงมีบารมีเหนือกษัตริย์อื่น ๆ สอดคล้องกับลักษณะการปกครองของไทยในขณะนั้นที่เป็นการ

¹⁴⁶ พระธรรมปริชา (แก้ว), ไตรโลกวิจิตรยงกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร, 2520), หน้า 10-21 และ สายชล วรณรัตน์, "แนวพระราชดำริทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 187.

¹⁴⁷ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "คำประกาศปวารณา", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 6, หน้า 330.

¹⁴⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องพระพุทธรูปมอญ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 210.

¹⁴⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, หน้า 66.

ปกครองโดยมีเมืองหลวงเป็นศูนย์กลางและแผ่อิทธิพลมาครอบคลุมดินแดนข้างเคียง
อย่างไรก็ตาม การคุกคามจากชาติตะวันตกทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ไม่อาจดำเนินนโยบายขยายอิทธิพลไปยังดินแดนอื่น ๆ ได้ ความคิดเรื่องจักรพรรดิที่
พระองค์ทรงรับมาใช้จึงถูกปรับให้กลายเป็นความพยายามรักษาดินแดนที่ม่ออันนุ่ม
ให้อยู่ใต้อิทธิพลของไทยต่อไป เช่นรักษาเขมรจากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส

นโยบายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้กับประเทศราช
คือการสร้างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ซึ่งไทยจัดว่าประเทศราชเป็นดินแดนที่มีพลเมือง
ที่มีเชื้อชาติต่างจากคนไทยและมีวัฒนธรรมค่อนกว่าไทย¹⁵⁰ พระมหากษัตริย์ไทยทรง
ให้ความคุ้มครองป้องกันประเทศราชจากการถูกรัฐอื่นรุกราน¹⁵¹ เช่นใน พ.ศ. 2394
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งกองทัพไปตีเชียงตุงเพราะเป็นเมือง
หน้าด่านที่พม่าจะยกผ่านเข้ามาตีเมืองลื้อซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย¹⁵² พระองค์ยัง
ได้พระราชทานพระมหากษัตริย์ต่อเจ้าประเทศราช เช่น พระราชทานความใกล้ชิด
ฉันทยาติแก่พระนโรดมและพระหริรักษ์แห่งเขมร ทั้งพระราชหัตถเลขาถึงเจ้านายทั้ง
2 พระองค์ว่า "จดหมายที่ข้าพเจ้าให้มาถึงเขอทั้ง 2 ก็เป็นการนอกธรรมเนียมเหมือน
ลุงป้าอ้วนน้ำให้มาถึงหลานเพราะเห็นแก่องค์สมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศวาธิบดีผู้บิดา

¹⁵⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชาธิบายใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวกโบราณคดีสโมสร, หน้า 36 และ
กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ตื่นตื่นเรื่องกะแปะอิฐและโสฬสจะใช้ไม่ได้",
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 44.

¹⁵¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมวกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226
เลขที่ 72 อธิษฐานนำพระพิพัฒน์จากตอนต้น.

¹⁵² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 4, หน้า 99.

เคยรักใคร่สนิทกันมาก่อนมิใช่แก่นับถือเป็นเจ้าประเทศราชเมืองขึ้นเท่านั้น"¹⁵³
นอกจากนี้ได้ทรงเลื่อนสกุลเจ้าเจ็ดคนที่ครองเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน จากยศ
พระยาขึ้นเป็น พระเจ้า มีฐานะเท่ากับผู้ครองเวียงจันทน์และหลวงพระบาง¹⁵⁴

ในส่วนของเจ้าประเทศราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
มีพระราชดำริว่าเจ้าประเทศราชจะต้องปฏิบัติหน้าที่อย่างสมบูรณ์อันได้แก่ปกครอง
บ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและในยามศึกสงครามต้อง
ปกป้องบ้านเมือง¹⁵⁵ นอกจากนี้เจ้าประเทศราชจะต้องยอมรับว่าตนมีฐานะต่ำ
ในระบบราชการไทยเช่น ต้องหมอบคลานและกราบชุนนางผู้ใหญ่ของไทย¹⁵⁶

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงรับเอาคติ
พระโพธิสัตว์มาใช้ ทั้งนี้คงเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงอ้างพระองค์และปฏิบัติตามคตินี้มาตลอดรัชกาล¹⁵⁷ นอกจากนี้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การบำเพ็ญบารมีแบบ
พระโพธิสัตว์เป็นคุณธรรมของพระพุทธเจ้ามิใช่เรื่องที่คนธรรมดาจะอ้างอิงว่าตนเอง

¹⁵³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงองค์
พระนโรดมและองค์พระหริราชคณีย์ ณ กรุงกัมพูชา", พระราชหัตถเลขาพระบาท
สมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 77.

¹⁵⁴สมเด็จเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องพระจอมเกล้า, หน้า 69-70.

¹⁵⁵หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 10
ร่างพระบรมราโชวาทตั้งเจ้านคร.

¹⁵⁶หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 86
ห้ามใช้คำว่าประเทศราชในเทศนา.

¹⁵⁷จักรรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
(พ.ศ. 2325-2394)", หน้า 32.

มีบารมีหรือกำลังบำเพ็ญบารมีเช่นนี้¹⁵⁸ ดังปรากฏในจารึกของพระองค์ที่วัดชุมพล
นิกายรามว่า

... ทรงบำเพ็ญบารมีพระราชกุศลที่คือนั้น ๆ อีกเป็นอันมากก็ดี จะใ้ทรงปฏิบัติญาณ
วูขอใ้ใ้ไ้สำหรับพุทธภูมิ โ้พิญาณอวคองพระบารมีว่าเป็นพระโพธิสัตว์คั้งเช่น
โ้มาแตกอนอื่น ๆ อยู่นั้นหามีไ้ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้แลอื่น ๆ ก็ไ้หวังคั้ง
พระราษหฤทัยขอใ้ไ้สรพรสมบัตินี้คือความสมบรูณคุณธรรมแลอุสิริยศบริวาร
หรัพยสิ่งอื่นเป็นมันคาคาที่ไ้ไ้เป็นอุปการนิสไสยอุคหนุนใ้ไ้ของโอกาสเพื่อจะ
แสดงถึงที่สุดสงสารทุกขภัยทั้งปวงโดยเร็วโดยงาย...¹⁵⁹

นอกจากการ แสดงว่าพระองค์ทรงเป็นผู้มีบารมีทางพุทธศาสนาแล้ว
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไ้ทรงนำเอาความเชื่อถืออันน่าจเห็นอ
ธรรมชาตินมาอธิบายเพื่อใ้ทรงมีฐานะที่นำเลื่อมใสอีกค้วย ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงมี
พระราชดำริว่าสังคมไทยทุกระคัยยังเชื่อเรื่องไสยศาสตร์และอันน่าจเห็นอธรรมชาติน
อยู่มาก กล่าวคือ ประชาชนนิยมการพยากรณ์ทำนายโ้คชะตา มีการทำน้ามนต์รักษา
โรคหรือทำเสน่ห์ยาแฝด¹⁶⁰ ส่วนในราชสำนักมีการนำเอาอันน่าจเห็นอธรรมชาติน
มาเป็นส่วนประกอบของพิธีกรรม ตัวอย่างไ้แก่ในพิธีบรมจุพระชาคุที่พระนครคีรี เริ่ม
ค้วยการทำพิธีอัญเชิญเทวคาคาที่สำคัญ ๆ เช่น พระสยามเทวาธิราช พระเลื้อเมือง

¹⁵⁸ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี, "ทศบารมีใน
พุทธศาสนาเถรวาท" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 138.

¹⁵⁹ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์,
ประชุมคิลจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 3 ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบใน
ภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนัก
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 3.

¹⁶⁰ หอพระสมุควชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221
เลขที่ 31 ประกาศเรื่องน้ามนต์และน้าพระพิพัฒน์สัตยา.

พระทรงเมืองจากทุกหัวเมืองมารวมพิธี¹⁶¹ ความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติในสังคมไทยที่เชื่อต่อประโยชน์ในการสร้างการยอมรับฐานะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ ความเชื่อว่ามีอานุภาพเป็นผู้มีอำนาจและมีความศักดิ์สิทธิ์¹⁶² ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานสำคัญที่ช่วยให้พระองค์สามารถสร้างความน่าเชื่อถือต่อฐานะพระมหากษัตริย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายว่าในโลกนี้มีสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติที่เรียกว่า สเปอเรเยนซ์¹⁶³ อำนาจนี้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสามารถบันดาลให้เกิดปรากฏต่าง ๆ ขึ้นมา¹⁶⁴ มนุษย์ไม่สามารถจะคิดต่อก้าวประสาทสัมผัสแก่ท้องทิศต่อทางฉาญ¹⁶⁵ นั่นคือ

...มนุษย์โลกนี้ตามที่ปรากฏ ผู้ใหญ่ครองผู้น้อยฤาคนเป็นอันมากครองคนเดียวฤาคนฉลาดครองคนโง่ตามที่เห็น ๆ กันอยู่ แต่เมื่อพิเคราะห์ไปแล้วจะมีผู้ครองเบื้องบนที่คนไม่เห็นควยตาไม่ไคยอินควยหู จะมีผู้บันดาลอีกชั้นหนึ่งให้น้ำใจคนคิดผิด ๆ ไป ฤาให้โรคภัยบังเกิดมี...¹⁶⁶

¹⁶¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 30 คำประกาศเทวคาในวันสวดมนต์บั้งจุพระบรมราชาที่พระนครคีรี.

¹⁶² กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามมิให้นักโทษร้องถวายฎีกาในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน" ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 108.

¹⁶³ กรมศิลปากร, "ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนบุตรหลานเหลนไปเที่ยวตามหัวเมืองโดยไม่ได้ขุลา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 96.

¹⁶⁴ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 9 จดหมายถึงเจ้าฟ้าพืชมามาเล่าเรื่องตามข้างสำคัญในป่าเหมือนงมปลาใต้น้ำฤา.

¹⁶⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องพระพุทธรูปขจรรัตน", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 207-208.

¹⁶⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 9 เรื่องกลียุค.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อมโยงพระองค์กับความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติว่า พระองค์ทรงมีผีสิงเทวดาคอยปกป้องคุ้มครองและบันดาลให้พระองค์ทรงพ้นจากอันตรายต่าง ๆ

... ก็เป็นเหตุอะไรเล่าเมื่อยามจะตั้งถวายแผ่นดินปัจจุบันนี้จะได้ตั้งก็พะเอิญให้พวกที่กีดขวางขาพันกันขึ้นเองแล้วคิดอะไรก็ไม่สำเร็จ ผู้ที่จะกีดกั้นเสียไปเอง ๆ จนไม่มีคนกีดกัน จะจำเป็นควยอะไรเล่า ก็มีทวงว่าเทวดามาช่วยแนวทางไถเถา"¹⁶⁷

และ "ไม่บันดาลให้ข้าพเจ้าให้ทำให้ผู้อื่นประพฤติกการที่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่จะสำคัญและตีเทียบได้ว่าผิด ๆ ใญ่ญาและปกติธรรมดาของข้าพเจ้า"¹⁶⁸ ภัยเหตุนี้พระองค์ทรงย่ำว่าทุกคนจะต้องไม่คิดร้ายต่อพระองค์ ต้องเชื่อฟังและปฏิบัติตามพระบรมราชโองการควยเพราะ

... เทวดายังเข้าควยในหลวงอยู่ควยอาณาเขตที่เห็นนั้นแล้ว เทวดาไม่เข้าควยผู้คิดทำร้ายราชบัญญัติ ยิ่งเป็นลูกเป็นหลานไกล ๆ ในหลวง ใค้ทำบุญทำคุณ ก่อหนุนมากกว่าผู้อื่น ถ้าเนรคุณทรยศกลางเกียรติยศในหลวงอย่างนี้เทวดาซึ่งมากกว่าท่านที่ในหลวงใค้ฟังบุญคุณท่าน...¹⁶⁹

พระราชพิธีและข้อปฏิบัติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เป็นเครื่องมือนำสำคัญอย่างหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในการสร้างภาพพจน์ของพระมหากษัตริย์

¹⁶⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พ.ศ. 2409", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 204.

¹⁶⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนบุตรหลานเหลนไปเที่ยวทามหัวเมืองโดยไม่ได้ทูลลา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 96.

¹⁶⁹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พ.ศ. 2409", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 210.

ที่ทรงบารมีของพระองค์ให้สูงส่งและน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น คังนั้นจึงทรงปรับปรุงและสร้างพระราชพิธีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์หลายประการ เช่น ทรงปรับปรุงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาโดยโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระแสงศร 3 องค์ซึ่งเชื่อว่าเป็นของพระราม คือ พรหมมาศร์ ประลัยวาต และอัคนีวาต เพื่อใช้ในการประกอบพระราชพิธีนี้¹⁷⁰ พระองค์ยังทรงย้ำความเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติซึ่งจะนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์และความเป็นสุขแก่พลเมืองซึ่งส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรด้วย นั่นคือโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และพระราชพิธีพืชมงคลอย่างสม่ำเสมอ¹⁷¹

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มให้เชิญเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์มาประดิษฐานบนพระที่นั่งเศวตฉัตร เพื่อเป็นศิริมงคล¹⁷² พระองค์ทรงกำหนดระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ขึ้นใหม่ เช่น ให้ใช้พระนามที่เป็นทางการในคำกราบบังคมทูล¹⁷³ และทรงพยายามทำให้ทุกคนปฏิบัติตามกฎเกณฑ์สำหรับพระมหากษัตริย์อย่างเคร่งครัดเช่น ทรงกำหนดให้ขุนนางเข้าเฝ้าตามตำแหน่งและห้ามไม่ให้ขุนนางที่ไม่มีตำแหน่งที่จะเข้าเฝ้าได้เข้าเฝ้า¹⁷⁴ หรือทรง

¹⁷⁰พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (พระนคร : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, 2514), หน้า 229.

¹⁷¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 42-43.

¹⁷²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "อธิบายเรื่องเทศนาพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 1 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 38.

¹⁷³กรมศิลปากร, "ประกาศให้ใช้คำว่าสมเด็จ ให้ถูกตามเกียรติยศ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2398-2400, หน้า 25-26.

¹⁷⁴หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 46 เจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีรับพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ชาทุลลองเข้าเฝ้าตามตำแหน่ง.

กำหนดให้ขุนนางกรวยบังคับทูลด้วยราชาศัพท์ที่ถูกต้อง¹⁷⁵

การสร้างควมมั่นคงแก่ราชบัลลังก์ในพระบรมราชวินิจฉัยแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยการแสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงรอบรู้ ผู้ทรงสามารถและผู้ทรงบารมี มีลักษณะเด่นที่แปลกใหม่ 2 ประการคือ การแสวงหาวิธีการรักษาความมั่นคงจากการคุกคามของตะวันตกก่อให้เกิดความต้องการพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีคุณลักษณะเฉพาะได้แก่ ความรอบรู้แห่งพระองค์มิได้จำกัดเฉพาะวิทยาการดั้งเดิมของไทยที่นิยมศึกษาสืบต่อกันมา หากแต่ต้องทรงมีความรู้ในวิทยาการของตะวันตกด้วย ขณะเดียวกันก็ต้องทรงสามารถสร้างความสมดุลระหว่างการรับความเจริญแบบตะวันตกมาปรับปรุงบ้านเมืองกับการรักษาเอกลักษณ์ของไทย นอกจากนี้ได้มีการปรับลักษณะของการแสดงบารมีแบบจักรพรรดิให้เน้นความสำคัญของการรักษาอิทธิพลของไทยเหนือประเทศราชแทนการขยายอาณาเขต

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งเกิดจากความพยายามรักษาความเป็นไทยโดยการปลุกฝังสำนึกร่วมทางวัฒนธรรมทั้งด้านภาษา พุทธศาสนา และประวัติศาสตร์ การดำเนินการนี้มีมิได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของการวางพื้นฐานความรู้ลัทธิชาตินิยมในสังคมไทยและแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักชาตินิยมรุ่นแรก ๆ ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสังเกตว่าในการเสนอคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์ทั้งสามประการดังกล่าวแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ทรงสามารถและผู้ทรงรอบรู้เป็นการใช้เพียงกรอกรวจวิเศษ ส่วนที่สำคัญได้แก่การตีความใหม่ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ร่วมสมัยและสอดคล้องกับองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงบารมีนั้นแม้จะมีคำอธิบายซึ่งเฉพาะพระองค์ก็ตาม แต่การยึดแนวความคิดของการมี "บารมี" นั้นบ่งชี้ถึงลักษณะอนุรักษนิยมซึ่งยังคงอยู่ในองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹⁷⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุเทศการที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 23 ประกาศเรื่องมอบอำนาจในราชกิจรักษาพระนครแด่สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว.

นอกจากนี้เราจึงอาจวิเคราะห์ได้ว่าคุณลักษณะทั้งสามประการซึ่งพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ ประกอบด้วยพระบรมราชาธิบายนั้นสะท้อนให้เห็นการผสมผสานอิทธิพลแนวความคิดตะวันตกในบางส่วนกับการคงไว้ซึ่งแนวความคิดอนุรักษนิยมในบางส่วน ซึ่งก็คือลักษณะเฉพาะพระองค์ของพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย